

KOBIETA W OCZACH KOBIET

**KOBIECE (AUTO)NARRACJE
W PERSPEKTYWIE
TRANSKULTUROWEJ**

Recenzenci
Bogumiła Kaniewska
Lena Magnone
Anna Szczepan-Wojnarska

Redaktor prowadzący
Urszula Gogol

Redakcja
Katarzyna Ziębik
Ewa Balcerzyk

Korekta
Elwira Wyszzyńska

Projekt okładki i stron tytułowych
Anna Gogolewska

Ilustracja na okładce
.....

Skład i łamanie
Dariusz Górski

Publikacja finansowana przez Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019

ISBN 978-83-235-4182-0 (druk) ISBN 978-83-235-4190-5 (pdf online)
ISBN 978-83-235-4198-1 (e-pub) ISBN 978-83-235-4007-6 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4
e-mail: wuw@uw.edu.pl
księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2019

Druk i oprawa
.....

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	9
OBRAZY KOBIECEJ EGZYSTENCJI	
Gabriela Matuszek O MARII KOMORNICKIEJ JĘZYKIEM NAUKOWYM I LITERACKIM (BRYGIDY HELBIG I IZABELI FILIPIAK)	15
Joanna Warońska GRANICE KOBIECOŚCI W MIĘDZYWOJNIU. KILKA UWAG O POSTACIACH DRAMATÓW SIÓSTR KOSSAKÓWIEN	27
Dana Radler WOMANHOOD: IDENTITY, TRAUMA AND LEARNING IN <i>TERRACOTTA OVENS OF MY CHILDHOOD</i> BY ELITE OLSHTAIN	44
Dana Radler KOBIECOŚĆ: TOŻSAMOŚĆ, TRAUMA I POZNANIE W <i>TERRACOTTA OVENS OF MY CHILDHOOD</i> ELITE OLSHTAIN	57
Beatrice Collina GIRLS' IDENTITY AND FRIENDSHIP IN ELENA FERRANTE'S <i>MY BRILLIANT FRIEND: WOMEN THROUGH TWO WOMEN'S EYES</i>	71
Beatrice Collina TOŻSAMOŚĆ I PRZYJAŹŃ DZIEWCZĄT W <i>GENIALNEJ PRZYJACIÓŁCE</i> ELENY FERRANTE. KOBIECY W OCZACH DWÓCH KOBIEC	81
Magdalena Szkwarek KOBIECY W POEZJI CRISTINY PERI ROSSI	91
Martyna Kowalska W POSZUKIWANIU SIEBIE. AUTOBIOGRAFICZNA TWÓRCZOŚĆ MARII ARBATOWEJ	101
Anna Chudzińska-Parkosadze OBRAZY KOBIEC W POWIEŚCI OLGII TOKARCZUK <i>PRAWIEK I INNE CZASY</i>	111

Miłosz Kłobukowski	
NIECH ŻYJE BOGINI! MITOLOGICZNA ANTROPOLOGIA KOBIECOŚCI NA PRZYKŁADZIE POWIEŚCI OLGI TOKARCZUK <i>ANNA IN W GROBOWCACH ŚWIATA</i>	128
Anna Michalak	
CZY DOROTA MASŁOWSKA TO FEMINISTKA?	140
Monika Skrzyszewska	
WHEN A WOMAN IS A WHORE... VEDRANA RUDAN'S IRONIC GAME WITH VULGA- RITY	149
Monika Skrzyszewska	
KIEDY KOBIEȚA JEST DZIWKĄ... IRONICZNA GRA VEDRANY RUDAN Z WUL- GARNOŚCIĄ	157
Beata Rynkiewicz	
<i>FURIA MAĆ</i> I INNE OPOWIEŚCI WSPÓŁCZESNE (COKOLWIEK) NIEZADOWOLONYCH DUŻYCH DZIEWCZYNEK	166
 PROJEKTY EMANCYPACJI. LITERATURA KOBIECA NA BLISKIM WSCHODZIE, W AFRYCE I W AZJI	
Hala Kamal	
TOWARDS ARAB FEMINIST LITERARY CRITICISM: WESTERN FRAMEWORKS AND ARAB PARADIGMS	183
Hala Kamal	
W STRONĘ ARABSKIEJ KRYTYKI FEMINISTYCZNEJ: ZACHODNIE RAMY I ARABSKIE WZORCE	202
Izabela Romańczuk	
KONSTRUKCJE TOŻSAMOŚCI KOBIECYCH W TWÓRCZOŚCI PROZATORSKIEJ PISAREK Z TANZANII	222
Kamila Junik-Łuniewska	
W POSZUKIWANIU WŁASNEGO GŁOSU: POETKI AZJI POŁUDNIOWEJ	233
Justyna Jaguścik	
INTERSECTIONS OF GENDER, CLASS AND ENVIRONMENTAL CONCERN IN CON- TEMPORARY CHINESE POETRY: ZHENG XIAOQIONG AND HER WRITING FROM BELOW	244
Justyna Jaguścik	
SPLIT PŁCI KULTUROWEJ, KLASY SPOŁECZNEJ I PROBLEMÓW EKOLOGICZNYCH WE WSPÓŁCZESNEJ POEZJI CHIŃSKIEJ: ZHENG XIAOQIONG I JEJ PISARSTWO Z NIZIN	255

KOBIECA KULTURA, KOBIETA W KULTURZE

Agata Chałupnik EFEKT OBCOŚCI. <i>CLOTUNIA</i> WERONIKI SZCZAWIŃSKIEJ JAKO PROPOZYCJA FEMINI- STYCZNEJ STRATEGII W TEATRZE	269
Adriana Brenda-Mańkowska <i>MATRIX</i> , CZYLI MACIERZ – OBRAZ KOBIETY W TRYLOGII SIÓSTR WACHOWSKI . . .	281
Beata Walęciuk-Dejneka „KOBIECY INSPIRUJĄ KOBIECY”: PARYŻ W KOBIECEJ WYOBRAŹNI TURYSTYCZNEJ	295
Marcin Pliszka KOBIECY W DRODZE. PAMIĘTNIK REGINY SALOMEI Z RUSIECKICH PILSZTYNOWEJ	304
Agata Rybińska KAPŁANKI DOMOWEGO OGNISKA. IDEAŁ POBOŻNEJ ŻYDÓWKI W ŚWIETLE MO- DLITEWNIKÓW DZIEWIĘTNASTOWIECZNYCH ŻYDÓWEK: FANNY NEUDY, ROZALII SAULSONOWEJ, FANNY G...R	318
Małgorzata Karpińska XIX-WIECZNE DYSKUSJE O „CHARAKTERZE KOBIET”. GŁOS KLEMENTYNY Z TAŃ- SKICH HOFFMANOWEJ	330
Daria Chudoba PRZEZ MŁODĄ DAMĘ DLA MŁODYCH DAM. KREACJA KOBIECOŚCI W <i>PAMIĄTCE PO DOBREJ MATCE</i> KLEMENTYNY HOFFMANOWEJ	341
Joanna Frużyńska ODMIANY KOBIECOŚCI W LITERATURZE DLA DZIECI. PIĘĆ POSTACI Z TEKSTÓW ZOFII ROGOSZÓWNY	353
Alicja Fidowicz (NIE)PEŁNOSPRAWNE SPOJRZENIA: BOHATERKA NAJNOWSZEJ POLSKIEJ PROZY DLA MŁODZIEŻY	368

TWÓRCZOŚĆ KOBIET W PERSPEKTYWIE PSYCHOLOGICZNEJ

Kamila Żukowska CZY KRYTYKA PSYCHOANALITYCZNA MA PŁEĆ? INTERPRETACJA BAŚNI O ŚPIĄ- CEJ KRÓLEWNIE STEFANIE BORNSTEIN W ODNIESIENIU DO ANALIZY BRUNONA BETTELHEIMA	379
Jan Zdunik ZAMKNIĘTA WE WŁASNYM „JA”. <i>NARCYZA</i> ZOFII NAŁKOWSKIEJ JAKO STUDIUM KOBIECEGO NARCYZMU	394

**PROJEKTY EMANCYPACJI.
LITERATURA KOBIECA
NA BLISKIM WSCHODZIE, W AFRYCE
I W AZJI**

Hala Kamal

(Cairo University)

ORCID: 0000-0002-3129-3788

TOWARDS ARAB FEMINIST LITERARY CRITICISM: WESTERN FRAMEWORKS AND ARAB PARADIGMS*

Western feminist literary theory and criticism emerged from within the Western feminist movement and developed in close connection to the second wave of the feminist movement – the movement which witnessed a shift from political demands of the suffrage movement at the turn of the twentieth century to areas of international feminist solidarity and joint work. Feminist literary criticism has continued its progression and self-reflection within the wider context of the feminist movement, which expanded its boundaries across and beyond various schools of literary criticism, such as structuralism, deconstruction, black and postcolonial literary criticism, as well as other schools of literary theory and criticism. Gender, as an analytical tool, has also been used in intersection with other categories, such as class, race, ethnicity, as well as cultural and national dimensions among many others. Based on difference of experience, feminist literary criticism established women’s writing as different from mainstream writing. However, a further distinction exists between women’s writing, in the sense of texts produced by women in general, and feminist writing, which adopts a feminist perspective reflecting “a feminist consciousness,” which is defined by Gerda Lerner as follows:

I define feminist consciousness as the awareness of women that they belong to a subordinate group; that they have suffered wrongs as a group; that their condition of subordination is not natural, but is societally determined; that they must join with other women to remedy these wrongs; and finally, that they must and can provide an alternative vision of societal organization in which women as well men will enjoy autonomy and self-determination.¹

Lerner developed her definition of feminist consciousness within the context of women’s history, where “consciousness” involves both awareness and action: the identification and rejection of the subordinate position socially

* See pp. 202–221 for the Polish translation of the article (trans. Anna Bielska).

¹ G. Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*, New York – Oxford 1993, p. 14.

and culturally imposed on women, combined with active resistance in the form of solidarity, coalition-building and alternative agendas for change. When applying this definition to literary production, feminist consciousness can be defined as follows. First, women in general, and women writers in particular, become aware that their work occupies a subordinate position within the literary canon. Second, women believe that this position is undeserved and has been forced upon them by mainstream literary powers. Third, women historians and critics should uncover the works of their predecessors and recover them from the margins of literary history, if not from oblivion. Fourth, women critics should shed light on the literary contributions of women and identify areas of shared experience, aspects of difference and forms of expression among women across various histories and geographies. Fifth, women writers and critics should work collectively towards establishing women's writing as distinct from mainstream writing in both form and content; they should also offer an innovative, creative vision upholding gender justice. Thus, in the light of feminist literary theory, in this article I wish to trace the position of feminist literary criticism in relation to Arab women's writing. I will therefore begin by reflecting on feminism, gender and literature in the framework of feminist and gender studies and literary theory. I wish to focus in particular on the development of Western feminist criticism during the past century. I will then seek to examine the position of Arab women's writing within literary theory in Western academia. Then, I devote the rest of this paper to the exploration of feminist literary criticism in Egypt – its Western frameworks and Egyptian paradigms.

Gender and Literature

Maggie Humm defines gender in terms of a “culturally-shaped group of attributes and behaviours given to the female or to the male. Contemporary feminist theory is careful to distinguish between sex and gender.”² In her discussion of gender in relation to literature, Pam Lieske states that “literary theory as a whole began to move away from the celebratory and exclusionary ways of looking at women, and into more complex theorisations about the relationship between gender and literature.”³ Gender is, thus, considered an analytical tool that enables us to move beyond the focus on women and into that of constructions of femininity, masculinity and sexuality within a socio-economic and cultural framework, while feminism emerges as an ideology and a politics that manifests itself in feminist activism. In other words, while gender is a useful

² M. Humm, *The Dictionary of Feminist Theory*, Columbus 1990, p. 84.

³ P. Lieske, “Gender,” [in:] *Encyclopedia of Feminist Literary Theory*, ed. E. Kowaleski Wallace, London – New York 2009, p. 179.

tool of analysis, feminism is a political tool for empowerment, and just as gender analysis reveals manifestations of difference and exposes discriminatory practices, feminism seeks to change the socio-economic, cultural and literary structures of power that discriminate against women.

The intersection of gender and literature leads to the study of such issues as representation, perspective, voice and identity among others – all of extreme importance to feminist literary critical practice.⁴ A feminist critic focuses on the representation of women, traces feminine stereotyping, and explores the process of identity construction in a literary text through emphasis on the characterisation of women protagonists and their development as characters in the text. In terms of plot, feminist analysis pays attention to the conflict lying at the centre of action, and the women protagonists' agency, with particular attention paid to the kind of illumination undergone by the female protagonist. The method of narration, narrator's point of view and reliability are again significant in feminist analysis of texts, especially when narrators are women, and the extent to which the narrative voice reflects a feminist position. Silences are given particular attention in feminist analysis, as well as stylistic fragmentations and maternal structures based on a story-within-a-story framework. Finally, texts are examined in terms of their expression of various forms of oppression, exclusion and discrimination; the general tone and authorial stance is supportive of women and critical of socio-cultural injustice.

Feminist literary theory includes two main areas of study: history and criticism. Yet, unlike mainstream literary theory, feminist literary theory is based on the notion of "difference," whereas the history of women's writing is established as being marked⁵ by a different experience than that of women living within patriarchal structures of power. The notion of difference also directs critical attention towards distinct forms of literary expression, reflected stylistically, linguistically, figuratively, structurally and even generically in women's writing. The feminist critical project does not stop at the analysis of literary texts but seeks to expose and explain the marginalisation of women's writing within the literary canon, as well as the under-representation of women's both creative and critical work due to their non-conformity to mainstream literary norms and critical paradigms. Thus, feminist literary criticism, as a manifestation of feminist ideology, seeks to expose discrimination as well as to establish an alternative literary tradition and critical practice.

⁴ A very useful feminist model is proposed by Roberta Seelinger Trites – she identifies the most prominent features of "feminist voices" in fictional narratives for children. See: R.S. Trites, *Waking Sleeping Beauty: Feminist Voices in Children's Novels*, Iowa City 1997, pp. 47 ff.

⁵ S. Taylor, "Difference," [in:] *Encyclopedia of Feminist Literary Theory*, ed. E. Kowaleski Wallace, London – New York 2009, pp. 116–117.

Feminist Literary Criticism

The earliest Anglo-American expressions of feminist literary critical sensibility can be attributed to the feminist essays and fictional works of two women writers of the turn of the twentieth century: the British Virginia Woolf (1882–1941) and the American Charlotte Perkins Gilman (1860–1935). Apart from Woolf's fictional modernist masterpieces *Mrs Dalloway* (1925), *To the Lighthouse* (1927), *Orlando* (1928), and *The Waves* (1931), as well as her short story collections, *A Room of One's Own* (1929) remains Woolf's feminist masterpiece. It is a book of essays that includes her lectures delivered at women's colleges in Britain, which were then published collectively in *A Room of One's Own*, offering a reading of creative women's history and inciting young women to seek economic independence and embark on literary production. Published almost a century ago, the book continues to occupy its position as a historical feminist document, a continuous source of inspiration for women all over the world, and a founding text in feminist theory. On the other hand, across the Atlantic, Gilman extensively published newspaper articles on women, economy, family, society and women's writing. Yet her fictional works were what granted her such a prominent position in the history of women's writing: her feminist utopian novel, *Herland* (1915), as well as her short story *The Yellow Wallpaper* (1892), which is among the earliest texts addressing the connection between women's writing and madness.

Feminist literary theory, however, emerged in the 1960s and established itself as a literary school over the course of the 1970s and onwards, having developed from within the second wave of the Western feminist movement. As a critical movement it was connected to the general rising awareness on both social and academic levels of the intersections of gender, class, race, ethnicity and nationalism. The 1970s also witnessed the emergence of interdisciplinary approaches, which was reflected in the introduction of feminist approaches into literary studies as well as into social studies and humanities in general, leading in the 1990s to the rise of the notion of "feminisms" instead of one kind of feminism. In her article on "Feminist Literary Theory," Humm offers an overview of the development of feminist literary critical thought since the 1970s, highlighting the shift from the earlier concern with images of women in literature (mostly men's literature) to a growing interest in recovering women writers from oblivion and tracing a tradition of women's writing. In the 1970s, the notion of *écriture féminine* was developed by French feminists Hélène Cixous, Luce Irigaray, Julia Kristeva and Monique Wittig, while the American literary critic and historian Elaine Showalter proposed in her foundational article "Toward a Feminist Poetics" (1979) the concept of *gynocritics* as a new critical approach that involves placing women at the centre of literary critical practice through women critics' work on women writers. Along similar lines, African American

feminists developed “black feminist literary theory” formulated in the works of Barbara Smith, Alice Walker and later on bell hooks, among many others. Furthermore, in the 1990s postcolonial feminist literature was theorised by critics such as Sara Mills and Gayatri Spivak, and other women critics from former British colonies, particularly in India and Africa. The new millennium, moreover, was marked by growing interest in connecting feminist theory with identity politics and political criticism in general. Thus, the politics of difference was being increasingly combined with issues related to self-reflexivity and positionality.⁶

On the other hand, Western feminist literary criticism also addressed the development of feminist literary theory in relation to other contemporary schools of literary criticism. In an article from the volume on *Feminist Literary Criticism and Theory*, Shari Benstock, Suzanne Ferriss and Susanne Woods argue that feminist literary criticism started in its first phase (1963–1971) with a critical concern with the representation (images) of women in literary works and popular culture. The 1970s, however, witnessed a shift towards the study of women’s writing and the establishment of a women’s literary tradition, a process that coincided with the emergence of resistance literature connected to political struggles within feminism itself, with the inclusion of class, race, ethnicity, and national identity in the process of critical enquiry. The 1980s saw intersections between the nascent feminist literary criticism and tools of deconstruction, psychoanalysis, developing into the concepts of feminist poetics and *écriture féminine*, with particular reference to poststructuralism and the position of the writer vis-à-vis the text and within the socio-cultural context, hence leading to an interest in voice, silencing, and identity construction. Feminist theorists and critics were also influenced by postmodernism as a theory and practice, and they found postmodernist concepts such as “metanarrative” particularly useful in deconstructing forms of patriarchal hegemony in literature and criticism.

Literary Theory and Arab Women’s Writing

Arab women’s writing received its first serious and systematic critical attention in Western academia with the publication of Joseph Zeidan’s book *Arab Women Novelists: The Formative Years* in New York in 1995. He begins by situating Arab women writers within their socio-cultural and historical contexts and traces the works of pioneering women writers across the Arab region, including in the first part of the book women poets, journalists and intellectuals in addition to his main concern, namely the earliest generation of Arab novelists. The book then examines the features of personal identity in the writings

⁶ For an overview of the development of feminist literary theory, see: M. Humm, “Feminist Literary Theory,” [in:] *Contemporary Feminist Theories*, eds. S. Jackson, J. Jones, Edinburgh 1998, pp. 194–212.

of the mid-twentieth-century generation of Arab women writers, followed by an exploration of national identity in the writings of other women whose work was published within the political context of the 1967 Six-Day War and its consequences. It is worth noting that Zeidan reflects on Western feminist literary criticism and questions the extent to which its tools can be applied to Arab women's writing, stating that such critical endeavours can be undertaken on an "individualistic" basis, without expanding feminist literary theory into a critical practice.⁷ His analysis of Arab women's writing, thus, is not framed within feminist literary theory but seems closer to including women writers within Arabic literary history. Despite the distance Zeidan places between his project and feminist literary theory, the mere fact of reviving Arab women's writing and inserting it into Arabic literature acquires feminist dimensions.

In a similar way to Zeidan, Anastasia Valassopoulos opens the first chapter of her book *Contemporary Arab Women Writers: Cultural Expression in Context* (2007) with a discussion on the applicability of feminist theories to Arab women's writing. Yet, unlike Zeidan, she highlights the multiplicity of feminist literary approaches and situates her own endeavour within the framework of feminist postcolonial studies. She states that her reading of Arab women's texts is marked by interdisciplinarity and is guided by her interest in "their experiences of location, cultural influence, the expression of national identity, the experience of sexuality, the performance of gender roles and the interrogation of and responses to colonial discourse and postcolonial theory."⁸ Another significant feature of this study is that Valassopoulos does not follow the chronology of Arab women's writings but reveals a profound interest in combining feminist theory with postcolonial and cultural studies, hence dividing her chapters accordingly. The book focuses on the works of contemporary women writers from Egypt, Lebanon, Palestine and Algeria, reading them in the contexts of transculturalism, war and political conflict, the personal and the political, and women's creative explorations of orientalism. One of the most significant contributions of this study is the chapter devoted to an examination of the Arab Women Writers project undertaken by the British Garnet Books publishing house, aimed at translating into English and promoting Arab women's literature. Here, feminist and postcolonial theories are combined with cultural and translation studies.

In her book, *Voices Revealed: Arab Women Novelists (1898–2000)*, Bouthaina Shaaban uncovers and presents women's voices in Arab women's fiction, relating them to their socio-cultural contexts. The writer argues that women writers have been marginalised in literary criticism, mainly because of the unavailability of women's texts to the general public, thus refuting the claims about the poor

⁷ J. Zeidan, *Arab Women Novelists: The Formative Years*, Albany 1995, p. 3.

⁸ A. Valassopoulos, *Contemporary Arab Women Writers: Cultural Expression in Context*, London – New York 2014, p. 30.

quality of women's writings compared to the popular and critically acclaimed literary production of male writers. She, furthermore, states that her study aims to shed light on the quantity and quality of Arab women's fictional writing by including women's writing in the corpus of Arabic literature without seeking to suggest their superiority over men or to establish a separate tradition of Arab women's writing. Shaaban traces the earliest expressions of women's fictional creative production as represented by Shahrazad, whom she considers to be the first woman narrator; next follows an examination of women's writings since the late nineteenth century, with the author pointing to the shared identity of these pioneer writers as belonging to an Arab world that was significantly different from our contemporary situation. She refers in particular to the growing freedom of movement that marked the turn of the twentieth century and the fluidity of borders and consequently identities at that time.⁹ Shaaban reads the works of Arab women writers with particular attention paid to such issues as gender equality, the "New Woman," war novels and the relationship between women and nations across over a century of Arab women's writing.

The most recent contribution to the area of Arabic studies is Hoda Elsadda's book *Gender, Nation and the Arabic Novel (1892–2008)*. This study moves beyond establishing a tradition of Arab women's writing and adopts a gender-oriented approach in reading Arabic literature in general, instead of restricting its analysis to women's novels. Therefore, it offers a critical reading of the discourses of masculinity and femininity within modernity and an examination of contemporary socio-political and cultural contexts, focusing on the Egyptian scene. Using a structure that combines chronology with thematic reflection, Elsadda traces the representations of masculinity as manifested in the image of the "New Man" in the works of (male) writers considered to be the pioneers of the modern Arabic novel. She also explores the representations of traditional womanhood and manhood as opposed to the "nahda hero" in the works of Tawfik al-Hakim and Naguib Mahfouz, as well as the "defeated masculinities" in Sun'allah Ibrahim's writings since the 1960s. She, furthermore, addresses the issues of class and gender oppression in the works of Latifa al-Zayyat and examines the writings of the 1990s, characterised by the emergence of a new generation of women writers in Egypt. Elsadda's book ends with an exploration of the new postmodern writings of the turn of the twenty-first century. Among the most significant contributions of this book is Elsadda's discussion of the emergence and development of literary genres and the position of Arab women's writing within the literary

⁹ It is worth noting that Shaaban was referring to the Arab region under the Ottoman rule and then under British and French occupation. When comparing the turn-of-the-century conditions to the "contemporary" situation, Shaaban had in mind the present times before the further complications that have befallen the region in consequence of the war in Iraq, the Arab revolutions/uprisings since 2011, the emergence of the so-called Islamic State, and the wars in Syria, Yemen and Libya.

canon, as well as the interactive relationship between national identity construction and its representation in literature in general and the novel in particular.

Unlike Zeidan and Valassopoulos, both Shaaban and Elsadda in their studies of Arab women writers do not problematise the relationship between Arab women's writing and feminist theory. This may be attributed to the fact that although Shaaban's and Elsadda's books were authored and published in English, both writers' main affiliations are in Syria and Egypt, where Western tools of critical analysis have been appropriated and are used by Arab academics in ways similar to the appropriation and localisation of Western technology. This omission could also be understood in the light of the fact that both writers examine the history and development of Arab women's writing from the perspective of Arab history and its literary tradition, situating Arab women's writing within the Arab feminist movement rather than in relation to Western feminism.

In general, these four studies are of great significance within the field of Arabic studies as they re-introduce women's literature, placing women's writing at the intersection of Arabic studies, postcolonial studies, feminist theory, and gender studies – all reading Arab women's writings within their socio-cultural and political contexts. Zeidan and Shaaban chart two versions of the history of Arab women's writing, Valassopoulos seeks to situate contemporary Arab women's writing within feminist postcolonial theory, while Elsadda proposes a gender approach to the study of the development of the novel in Egypt, linking issues of genre to gender and nation. It is also worth noting that Zeidan does not choose any concrete date as the starting point for his study and limits it to "the formative years" specified in the title of his book. While his study spans a period from pre-Islamic times up to the Arab Renaissance, *nahda*, at the turn of the twentieth century, Zeidan's analysis concentrates on a period marked by women's rising intellectual contributions in the press, social work and literary salons. Valassopoulos's point of interest and analytical approach are stated in the title of her book, stressing her focus on contemporary writers, with particular emphasis on the cultural contextualisation of their work. She moves beyond the "beginnings" and across the contemporary Arab region.

Shaaban and Elsadda, on the other hand, choose to clearly indicate the periods they are covering in the titles of their books: 1898–2000 and 1892–2008 respectively. Shaaban's choice of 1898 as the starting point in the history of the Arab women's novel is explained in terms of its reference to the publication of Zaynab Fawwaz's (1846–1914) novel *Husn al-'awaqib aw Ghada al-zahira* (1898; Good consequences or Ghada the Radiant). Meanwhile, Elsadda relates the beginnings of Arab women's writing to the year that witnessed public debates in Egypt on femininity and masculinity (xxxvii–xxxviii), especially with the publication of the first women's magazine in Egypt, *Al-Fatah* (1892–1894; The young woman), owned and edited by Hend Nawfal, as well as 'A'isha Taymur's treatise *Mir'at al-ta'ammul fi al-umur* (1892; Mirror for reflection on affairs). The year

1898 is also the year that preceded the publication of the first of Qasim Amin's controversial books: *Tahrir al-mar'a* (1899; The liberation of women) followed by *Al-mar'a al-jadida* (1900; The new woman). Unlike the historically limited scope of both Zeidan's and Valassopoulos's studies, Shaaban and Elsadda provide a wide historical span of women's writing, extending from the end of the nineteenth century into the new millennium. Another influential feature of their works is the fact that both Shaaban and Elsadda occupy significant positions as academics affiliated to national universities in the Arab world: Shaaban being Professor of English Literature at Damascus University in Syria and Elsadda being Professor of English and Comparative Literature at Cairo University in Egypt. It is this academic position, informed by Anglo-American theorising, and working within an Arab context, that provides these two writers with a particular advantage as effective agents of change in feminist literary studies on the local level through their direct interaction with Arab students and critics. Their location within Arab academia carries further potential of influence on the development of Arabic studies and feminist literary criticism in the Arab world, especially upon the translation of their works into Arabic.¹⁰

Feminist Literary Criticism in Egypt

Taking into consideration the development of feminist literary critical work in Egypt, one can identify two main trends in feminist literary criticism in Egypt: 1) feminist literary criticism as marked by its affinity to Western feminist literary theory in its intersection with literary theory and cultural studies, characterised by a comparative dimension; 2) feminist literary criticism rooted in the Arabic literary tradition and originating from the Egyptian feminist movement and in this way closely connected to (women) literary critics and academics working within Arabic studies in Egypt.

*Western Frameworks*¹¹

The first book published in Arabic in Egypt¹² based on Western feminist theory is, to the best of my knowledge, Shereen Abouelnaga's *'Atifat al-ikhtilaf*

¹⁰ Elsadda's book *Gender, Nation and the Arabic Novel* is forthcoming in translation into Arabic and is to be published by the National Centre for Translation in Cairo.

¹¹ I am concerned here with the critical approaches authored in Arabic, influenced by Western feminist literary criticism. It is not within the scope of this study to trace the works of feminist literary criticism translated into Arabic.

¹² Earlier, in 1986, while feminist literary criticism was in its earliest stages of development in the West, Hoda Gindi, Professor of English and American Literature at Cairo University, wrote a critical study entitled *Feminist Literary Criticism*, which was published in English by the Anglo-Egyptian Bookshop in Cairo.

(1998; The emotion of difference) which opens with a discussion of the problematics of Western feminist knowledge in relation to “the specificity of Arab womanhood”¹³ concomitant with Arab women’s socio-cultural and historical contexts. Abouelnaga states that in her book she seeks to identify “each writer’s personal vision as presented in her works.”¹⁴ The study deals with a selection of contemporary Egyptian women’s fictional writings, including the following: Bahiga Hussein’s *Maraya al-ruh* (Mirrors of the soul), May Telmissany’s *Dunyazad*, Nora Amin’s *Qamis wardi farigh* (An empty pink shirt), Afaf El-Sayed’s *Al-siqan al-rafi’a lil-kadhib* (Thin legs for telling lies), and Miral al-Tahawy’s *Al-khiba’* (The tent).¹⁵ Abouelnaga concludes that there is a definite difference between men’s and women’s writing, represented in the “different vision,” the quest for liberation, and “shaking masculinist supremacy or that of the typical authoritarian structures which frame knowledge and fix it in rigid moulds.”¹⁶ Writing in the late 1990s, Abouelnaga valorises women’s writing and feminist literature, shedding light on a contemporary generation of women who have since then, and within the past two decades, gained recognition as producing a new kind of literature – known as the 1990s generation. In her following book, *Nisa’i am niswi?* (2002; Women’s or feminist?),¹⁷ Abouelnaga collects a selection of her already published articles in which she addresses a variety of literary and artistic works, preceded by an introduction in which she discusses the notion of “a feminist text,” raising a number of questions, which she seeks to answer throughout the book. The author overtly points out that her theoretical framework is derived from the French feminists, such as Cixous, and the American feminist cultural school represented by Showalter. Many of Abouelnaga’s critical concerns surface again in her next book, *Mafhum al-waṭan fi fikr al-katiba al-‘arabiya* (2003; The concept of nation in Arab women writers’ thought), in which she broadens the scope of her enquiry to include contemporary Arab women writers and the image of the nation in their writings.¹⁸ Abouelnaga’s approach here follows the notion of nation and citizenship in Arab women’s novels in the light of her interest in examining the position of the feminist text within the patriarchal discourse dominating the Arab critical discourse.

¹³ S. Abouelnaga, *Aṭifat al-ikhtilaf: qira’a fi kitabat niswiya*, Cairo 1998, p. 16. All translations into English are my own unless otherwise stated.

¹⁴ *Ibidem*, p. 45.

¹⁵ *Al-khiba’* has been translated into Polish and published as follows: Miral al-Tahawi, *Namiot Fatimy*, trans. I. Szybilska-Fiedorowicz, Sopot 2009.

¹⁶ S. Abouelnaga, *Aṭifat al-ikhtilaf...*, p. 149.

¹⁷ The title of the book reflects a common confusion in Arabic between the notion of “women’s” (*nisa’i*) and “feminist” (*niswi*). These two terms have been very often used interchangeably, and the author’s distinction of the two reflects an ideological feminist stance.

¹⁸ Abouelnaga’s latest book, *Women in Revolutionary Egypt* (2016), moves beyond the written text and explores the intersections of gender and nation in the context of Egyptian women’s textual and visual form of resistance.

Zaynab al-'Assal's book *Al-naqd al-nisa'i lil-adab al-qaṣaṣi fi miṣr* (2008; Feminist criticism of fictional writing in Egypt) is based on her PhD thesis written at the Higher Institute of Criticism of the Egyptian Academy of Arts. Here again the author uses the tools of Western literary criticism to analyse fictional writing. Al-'Assal opens her book by stating her research questions about the definition of feminist criticism, its development and international trends, then tracing its manifestations in the Arab context. Al-'Assal thus adopts the methods of Western feminist literary criticism, representing both the French and American schools, in her analysis of women's writing in Egypt since the late nineteenth century, through the mid-twentieth century and into the turn of the new millennium. Her study also includes an examination of various issues such as images of women in men's literature as well as genre and women's writing. One of the important features of this book is its extensive bibliography, which lists international, mostly Anglo-American, sources in literary theory and feminist criticism. It also includes a comprehensive list of literary works, as well as books and studies published in Arabic on women's creative and critical writing, in addition to references to the most prominent literary texts written by Egyptian women since the late nineteenth century.

Egyptian Paradigms

The earliest two examples revealing the emergence of an interest in the connection between women and literature in Egypt can be found in the pioneering PhD theses of Arabic literature professors at Cairo University: Saheir al-Qalamawy (1911–1997) and Nabila Ibrahim (1929–2017). Al-Qalamawy worked on *The Arabian Nights*, being the first woman to receive her doctoral degree at the Faculty of Arts, Cairo University in 1943. Her thesis was published as a book entitled *Alf layla wa layla* (A thousand and one nights) in which she devoted a chapter to the images of women in *The Arabian Nights*. Ibrahim belongs to the generation of founders of folk literature studies as an academic discipline within Egyptian and Arab academia. She wrote her PhD thesis in 1961 on the one and only Arabic saga (*sira*) about a woman figure, *Sirat al-'amira dhat al-himma*. The thesis was later published as a book and was reprinted in several editions.¹⁹ Another academic work focusing on women in literature is Sawsan Nagi's thesis in Arabic studies at Minia University in Upper Egypt about representations of womanhood in Egyptian women's literature, which was also published as a book and followed by other similar endeavours (as will be discussed in more detail below).

Unlike these academic works on the representations of women in Arabic and Egyptian literature since the 1940s, Latifa al-Zayyat's work is of particular

¹⁹ Ibrahim's latest book, published in 2015, is her memoir entitled *Dhat al-himma fil-qarn al-ishrin: yawmiyat* (Dhat al-Himma in the twentieth century: Memoir).

interest in the sense that her feminist project developed outside her direct academic milieu as Professor of English at the Women's College in Cairo – her feminist message being conveyed in both her creative and critical work. In her book *Min šuwar al-mar'a fi al-qīṣaṣ wal-riwayat al-'arabiya* (1989), al-Zayyat openly and directly addresses the representations of women in literature from within the tradition of Arabic literature. Similarly, her first novel, *Al-bab al-maftuḥ* (1960; translated and published as *The Open Door*, 2000), followed by her other fictional and short story writings, all bear testimony to her Marxist feminist ideology, rooted in Egyptian and Arab political, social and cultural history.

One cannot yet claim that there is a school of Arab or Egyptian feminist literary criticism, but we can identify several feminist voices in literary criticism throughout the century of women's/feminist criticism in Egypt. The following is an attempt to present the most prominent of these voices on the cultural scene. The first of these is perhaps Mayy Ziyada (1886–1941), who wrote literary biographies of three Arab women writers: the first is on Malak Ḥifni Naṣif, entitled *Baḥithat al-badiya: baḥth intiqadi* (Bahithat al-Badiya: A critical study) and published in 1920, followed by *Warda al-Yaziji* in 1924, and *'A'isha Taymur: sha'irat al-ṭali'a* (Aisha Taymur: Avant-garde poet) published in 1926. Although these three books are considered to fall under the genre of biographies, they include biographical information about the three women writers in their socio-cultural contexts as well as a critical reading of their writings. Ziyada refers to Naṣif (1886–1918, known as Baḥithat al-Badiya or Searcher in the Desert) as a source of intellectual and creative inspiration, invoking her in the following way: “May the dear spirit attend the sessions when I am alone in solitude researching her views and extracting the meanings within. May her hand lead my confused physical hand.”²⁰ Her study on Warda al-Yaziji (1838–1924) originated in a lecture delivered at the Young Women's Christian Association in Egypt in memory of al-Yaziji. In this lecture/book, Ziyada highlighted the role of women pioneers who “opened up the path” and guided the following generations towards establishing women's presence and improving their social conditions: “It is now up to us to discover the nature of Eastern women and bring them into existence. We should then seek to develop and refine them so as to reveal their essence, each as a masterpiece, a spring and a reservoir.”²¹

In her last book in this series, devoted to the life and work of 'A'isha Taymur (1840–1902), Ziyada explains her research process and reasons behind tracing and analysing Taymur's work, which she sums up in the following five points. First, Taymur is “the avant-garde of the feminist awakening in these countries.” Second, people know of Taymur, but most of those who had heard of her “do

²⁰ M. Ziyada, *Baḥithat al-badiya: dirasa naqdiyya*, Beirut 1982, p. 22.

²¹ M. Ziyada, *Warda al-Yaziji*, Beirut 1980, p. 10.

not know much about her poetics." Third, Taymur occupies a prominent position in Arabic literature "not just among women writers, but in general." Fourth, her poetry reflects her age as well as the following periods of time "because it adopts the view carried by a large public of Eastern men and women." And last, in terms of genre, Ziyada enjoys researching the life of a real person rather than fictional heroes and describes the process as one "accompanied by multiple pleasures," since in the case of Taymur it involves a very special figure who "enjoyed the sense of consciousness and awareness, while the masses were living in a state of lethargy and subdual."²² Thus, Ziyada's voice here can be seen as foundational to the establishment of a feminist literary critical tradition, pointing to the main characteristics of these pioneering writings in the context of Arabic literature.

It was over half a century later that another feminist voice could be detected in the works of al-Zayyat (1923–1996), the writer, critic, academic and political activist, who studied representations of women in Arabic literature and published a book on them in 1989 (*Min šuwar al-mar'a fi al-qišaš wa al-riwayat al-'arabiya*; Images of women in Arabic stories and novels). Al-Zayyat traces here the representations of women in the works of the most prominent Egyptian and Arab writers, which can be categorised into the following stereotypes. First, "women as property" belonging to men and tools for pleasure and procreation within the institution of marriage.²³ Second, the "woman/object" is a repeated image of women in fictional writing where a woman is portrayed as either totally helpless or an exceptional superwoman: "the image of women in Arabic fiction suffers from binary oppositions [...] and we cannot claim that these fictional binarisms develop out of a vacuum, or that they are not based on objective reality. These binarisms express first of all the masculine perspective of women, not according to their actual state, but according to what a woman should be like" in a society dominated by patriarchal values and based on oppression and exploitation.²⁴ Third, "woman as scapegoat," whereby in a society burdened by economic crises and threatened by imperialism women find themselves relegated to the lowest rungs of the social ladder, if not below it. In such societies, women are subject to oppression and target of social frustration, anger and violence.²⁵ Fourth, "bright images of women" which reflect two representations enjoying social appreciation and respect, namely the image of the mother who gives up her ambitions and devotes her whole life to serving her family and the patriotic woman who carries the burdens of her nation.²⁶ In the introduction to her book, al-Zayyat explains the reasons that led her to

²² M. Ziyada, *A'isha Taymur: sha'irat al-ṭali'a*, Beirut 1983, pp. 14–15.

²³ L. al-Zayyat, *Min šuwar al-mar'a fi al-qišaš wa al-riwayat al-'arabiya*, Cairo 1989, p. 15.

²⁴ *Ibidem*, pp. 60–61.

²⁵ *Ibidem*, p. 79.

²⁶ *Ibidem*, pp. 98, 104.

trace the representations of women in men's writing. She argues that images of Arab women in literature have not received any critical attention and adds that her concern with images of women in men's writing is triggered by her realisation that these representations reflect the predominant social values and prejudices, that is to say, patriarchal ideology.²⁷ Thus, al-Zayyat chose to direct her critical work towards exposing patriarchal stereotyping of women, while providing space for alternative representations of women struggling to break away from the dominant models of femininity in literature and culture in her creative writing.

The late 1980s also witnessed the publication of Sawsan Nagi's book *Al-mar'a fi al-mir'at: dirasa naqdiyya lil-riwaya al-nisa'iya fi miṣr* (1989; Women in mirrors: A critical study of the Egyptian women's novel) in which she traces the image of women in Egyptian literature prior to the 1952 revolution and onwards, covering the period of 1888–1985 in detail. The author reflects on the novel as a literary genre and focuses on the representation of women in fiction, particularly discussing the political, social, economic and psychological issues addressed in the novels. The study also tackles various images of women in the public sphere: peasants, workers and prostitutes, as well as women within the family: wives, mothers, daughters and divorcees. Additionally, attention is paid to the poetics of women's writing in terms of action, setting, identity and genre. It is an important contribution to feminist literary criticism in Egypt as it grows out of the tradition of Arabic literary criticism.²⁸ Nagi's next book, entitled *Ṣurat al-rajul fi al-qaṣaṣ al-nisa'i* (Images of men in women's fiction), was published in 2006 and this time her work addressed representations of men in women's fictional writing, to which end she applied the methodology used in her earlier book, but this time in relation to representations of men in short stories of contemporary Egyptian women. In the introduction, she explains her interest in images of men as reflections of women's identities, stating her belief that "being aware of the images of men – in the eyes of women/writers – is an extension of self-awareness."²⁹

Nagi's most recent book, *Khawf al-kitaba: muqaraba naqdiyya li-huwiyyat al-kitaba al-'adabiya 'ind al-mar'a al-'arabiya* (2013; Fear of writing: A critical approach to the identity of Arab women's literary writing), marks a shift from focusing on Egyptian women's writing to a variety of studies on Arab women writers. An interest in exploring interconnections among literary genre, feminine identities and their socio-cultural contexts lies at the centre of her analysis. It is here that Nagi's bibliography includes very occasional references (particularly in

²⁷ *Ibidem*, p. 9.

²⁸ This book was republished in 2002 as an updated new edition entitled *Al-mar'a al-miṣriya wa al-thawra: dirasat taṭbiqiya fi 'adab al-mar'a* (Egyptian women and the revolution: Applied studies in women's literature).

²⁹ S. Nagi, *Ṣurat al-rajul fi al-qaṣaṣ al-nisa'i*, Cairo 2006, p. 7.

two chapters out of six) to founders of Western feminist literary criticism, such as Showalter, Ann Rosalind Jones, and Humm. It is particularly significant that Nagi's first book was based on her MA thesis written at the University of Minia in Upper Egypt in the late 1980s, while her later books include a selection of her research work done at the University of Minia, where she holds the position of Professor of Arabic Literature at the Department of Arabic Studies, Faculty of Dar al-Ulum (House of science). This position provides her with an opportunity to develop, among her students, further interest in women's writing away from the Egyptian centre of academic and cultural influence in the Egyptian cities of Cairo and Alexandria. Furthermore, she is among the few literary critics who work on women's writing from within traditional Arabic literary studies and publish in Arabic. Finally, her critical approach, being derived from traditional Arabic literary criticism with very little influence of Western feminist literary theory, opens up areas for comparative examinations of critical approaches to Egyptian and Arab women's writing.

The most promising contemporary feminist project in Egyptian literary criticism rooted in Arabic studies is found in the critical writings of the late feminist Arabist scholar Olfat al-Rouby, which were collected posthumously in her book *Balaghat al-tawṣil wa ta'sis al-naw'* (2001; The rhetoric of communication and establishing genre). Chapter 4 of the book is entitled "An al-kitabat al-niswiya" (On feminist writings) and includes the following: 1) a brief study of the writings of Zaynab Fawwaz and Labiba Hashim under the heading of "Bidaya unthawiya lil-riwaya al-'arabiya" (1996; A feminine beginning of the Arabic novel); 2) a critical study of Ziyada's biography of Taymur, entitled "Mayy Ziyada wa al-naqd al-nisa'i: qira'a fi kitabiha 'an 'A'isha Taymur" (1999; Mayy Ziyada and women's criticism: A reading of her book on 'A'isha Taymur); 3) a study of Ziyada's book on Naṣif, entitled "Baḥṭhan 'an balagha nisa'iya fi kitabat al-nisa' 'ala kitabat al-nisa'" (1999; In search of women's rhetoric in women's writing on women's writing). These three studies have multiple dimensions as they, on the one hand, offer a re-reading of Arabic literary history and introduce women into it, while at the same time they direct critical attention to feminist literary and critical works of pioneer Arab women writers. By uncovering the critical work of Ziyada, al-Rouby emerges as an innovator who has established a new trend within Arabic studies in Egypt, theorised in terms of "balaghat al-nisa'" (women's rhetoric) under the umbrella of "kitabat al-nisa' 'ala kitabat al-nisa'" (women's writing on women's writing).

Al-Rouby's project was not confined to the historical period marking the beginnings of women's writing in Egypt, but it extended into the present. Thus, her book includes two critical studies of contemporary women's writing in its final chapter: May Telmissany's novel *Dunyazad* (1997) and Nora Amin's short story collection *Halat al-ta'aṭuf* (1998; Cases of sympathy). In her article "*Dunyazad: riwayat May al-Telmissany wa kitabat al-nisa'*" (1998; *Dunyazad: May*

al-Telmissany's novel and women's writing), al-Rouby offers a feminist analysis that situates Telmissany within a tradition of conscious women's writing stretching from Labiba Hashim, through Ziyada, up until the present. Al-Rouby's concern is centred around women's characterisation in the novel, tracing her feminine perceptions and experience as a woman undergoing pregnancy, birth and loss. Moreover, she highlights the complex relationship between the author and the narrator in the process of writing. Addressing the issue of genre, al-Rouby concludes that *Dunyazad* does not fit within the established literary genres but seems to envisage the emergence of a new genre still in the process of development at the hands of a new generation of women writers.³⁰ In her study "*Ḥalat al-ta'aṭuf wa kitabat al-taḥarrur* 'ind Nora Amin" (1999; *Ḥalat al-Ta'aṭuf* and Nora Amin's liberation writing), al-Rouby focuses on the concept of liberation and its manifestations in Amin's writing, paying particular attention to the existing contradictions between idealised women's feelings and the bitter reality, and tracing the journey towards consciousness in a society that oppresses both men and women. She also addresses Amin's narrative technique marked by the narrator's domination over the text and the use of the second-person narrative reflecting a narratee that is at once absent and present, individual and collective. Thus, al-Rouby's feminist critical writings, scarce as they are, leave a significant mark on the development of feminist literary criticism in the Arabic language and on Arab women's writing. Her insights into "feminine writing," "women's rhetoric" and "women's writing on women's writing" carry the seeds and potential of a school of Arab feminist literary criticism.

Conclusion

Having shed light on the most prominent Egyptian feminist critical voices, with a focus on women's writing in Arabic, I wish to conclude by referring to three volumes of an encyclopaedia of Arab women writers, published in Arabic in 2003 (also published in 2008 in one volume in English under the title *Arab Women Writers: A Critical Reference Guide, 1873–1999*). In its original Arabic version, this encyclopaedic study appeared in three volumes under the title *Mawsu'at al-katiba al-'arabiya* (Encyclopaedia of Arab women writers). The first volume covers women's writing in Lebanon and Egypt; the second volume examines women's writing in Syria, Iraq, Palestine and Jordan; the third volume is devoted to women's writing in the Maghreb, the Gulf countries, as well as in Sudan and Yemen. In addition to its encyclopaedic scope, the last volume includes a comprehensive bibliography of Arab women's writing from the nineteenth century onwards, as well as Arab women's writing in

³⁰ O. al-Rouby, *Balaghat al-tawṣil wa ta'sis al-naw'*, Cairo 2001, p. 481.

both English and French. The book is significant in the way it combines both Western and Arab methodologies in the historical and critical reading of women's writing. The fact that it appeared in two versions, Arabic and English, opens up further possibilities for the establishment of a tradition of Arab women's writing and also a school of Arab feminist literary criticism – a product of the interaction between feminist theory and Arabic studies, as well as Arab feminist history and reality.

Finally, in the light of the corpus of literary critical work on Arab women's writing, a few features can be detected which suggest an emerging school of Arab feminist literary criticism that includes work written in English from the perspective of Western feminist theory and Arabic studies, as well as that produced in Arabic, carving their way within Arabic literary studies. These critical efforts include the following approaches: 1) seeking to trace a genealogy of Arab women's writing, with particular emphasis on the turn of the twentieth century as a period marked by an active and increasing presence of Arab women on the cultural and literary scene; 2) combining various degrees of feminist and gender approaches in reading Arab women's literature; 3) examining Arab women's writing in terms of its form and content: its "rhetoric" and "poetics," intersections of genre and gender, and identity formation; 4) using interdisciplinary approaches to read and theorise Arab women's writing; 5) contextualising Arab women's writing, linking the text to its socio-historical, political and cultural context. Thus, I wish to conclude by pointing out that Anglophone frameworks and Arab paradigms do not exist as binary oppositions, but, in addition to occasional intersections, they complement each other and hold promise of the establishment of a school of Arab feminist literary criticism.

BIBLIOGRAPHY

- Abouelnaga Shereen, *'Atifat al-ikhtilaf: qira'a fi kitabat niswiya*, Cairo 1998.
- Abouelnaga Shereen, *Mafhum al-waṭan fi fikr al-katiba al-'arabiya*, Beirut 2003.
- Abouelnaga Shereen, *Nisa'i 'am niswi?*, Cairo 2002.
- Abouelnaga Shereen, *Women in Revolutionary Egypt: Gender and the New Geographics of Identity*, Cairo 2016.
- Al-'Assal Zaynab, *Al-naqd al-nisa'i lil-'adab al-qaṣaṣi fi miṣr*, Cairo 2008.
- Al-Rouby Olfat, "Bahthan 'an balaghat al-nisa' fi kitabat al-nisa' 'ala kitabat al-nisa'," [in:] Olfat al-Rouby, *Balaghat al-tawṣil wa ta'sis al-naw'*, Cairo 2001, pp. 445–476.
- Al-Rouby Olfat, "Bidaya unthawiya lil-riwaya al-'arabiya," [in:] Olfat al-Rouby, *Balaghat al-tawṣil wa ta'sis al-naw'*, Cairo 2001, pp. 395–397.

Al-Rouby Olfat, "Mayy Ziyada wa al-naqd al-nisa'i: qira'a fi kitabiha 'an 'A'isha Taymur," [in:] Olfat al-Rouby, *Balaghat al-tawṣil wa ta'sis al-naw'*, Cairo 2001, pp. 399–444.

Al-Zayyat Latifa, *Min ṣuwar al-mar'a fi al-qīṣaṣ wa al-riwayat al-'arabiya*, Cairo 1989.
Arab Women Writers: A Critical Reference Guide, 1873–1999, eds. Ashour Radwa, Ferial Ghazoul, Hasna Reda-Mekdashy, Cairo – New York 2008 (originally published in Arabic as *Dhakira lil-mustaqbal: mawsu'at al-katiba al-'arabiya*, 3 vols, Al-Qahira 2003).

At-Tahawi Miral, *Namiot Fatimy*, trans. I. Szybilska-Fiedorowicz, Sopot 2009.

Elsadda Hoda, *Gender, Nation, and the Arabic Novel: Egypt 1892–2008*, Edinburgh–Syracuse 2012.

Feminist Literary Critics and Theory: A Handbook of Literary Feminisms, eds. Shari Benstock, Suzanne Ferriss, Susanne Woods, New York 2002.

Gindi Hoda, *Feminist Literary Critics*, Cairo 1986.

Humm Maggie, *The Dictionary of Feminist Theory*, Columbus 1990.

Humm Maggie, "Feminist Literary Theory," [in:] *Contemporary Feminist Theories*, eds. Stevi Jackson, Jackie Jones, Edinburgh 1998, pp. 194–212.

Ibrahim Nabila, *Dhat al-himma fi al-qarn al-'ashrin: yawmiyat*, Cairo 2015.

Ibrahim Nabila, *Sirat al-amira dhat al-himma: dirasa muqarina*, Cairo.

Lerner Gerda, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*, New York – Oxford 1993.

Lieske Pam, "Gender," [in:] *Encyclopedia of Feminist Literary Theory*, ed. Elizabeth Kowaleski Wallace, London – New York 2009.

Nagi Sawzan, *Al-mar'a fi al-mir'a: dirasa naqdiyya lil-riwaya al-nisa'iya fi miṣr (1888–1985)*, Cairo 1989 (updated ed.: *Al-mar'a al-miṣriya wa al-thawra: dirasat taṭbiqiya fi 'adab al-mar'a*, Cairo 2002).

Nagi Sawzan, *Khawf al-kitaba: muqaraba naqdiyya li-huwiyyat al-kitaba al-'adabiya 'ind al-mar'a al-'arabiya*, Cairo 2013.

Nagi Sawzan, *Ṣurat al-rajul fi al-qāṣaṣ al-nisa'i*, Cairo 2006.

Seelinger Trites Roberta, *Waking Sleeping Beauty: Feminist Voices in Children's Novels*, Iowa City 1997.

Shaaban Bouthaina, *Voices Revealed: Arab Women Novelists, 1898–2000*, London 2009.

Showalter Elaine, "Toward a Feminist Poetics," [in:] *The New Feminist Criticism Essays on Women, Literature, and Theory*, ed. Elaine Showalter, New York 1985, pp. 125–143. Taylor Susan, "Difference," [in:] *Encyclopedia of Feminist Literary Theory*, ed. Elizabeth Kowaleski Wallace, London – New York 2009.

Valassopoulos Anastasia, *Contemporary Arab Women Writers: Cultural Expression in Context*, London – New York 2007.

Zeidan Joseph, *Arab Women Novelists: The Formative Years*, Albany 1995.

Ziyada Mayy, *'A'isha Taymur: sha'irat al-ṭali'a*, Beirut 1983 [1926].

Ziyada Mayy, *Baḥithat al-badiya: dirasa naqdiyya*, Beirut 1982 [1920].

Ziyada Mayy, *Warda al-Yaziji*, Beirut 1980 [1924].

Hala Kamal

(Uniwersytet Kairski)

ORCID: 0000-0002-3129-3788

W STRONĘ ARABSKIEJ KRYTYKI FEMINISTYCZNEJ: ZACHODNIE RAMY I ARABSKIE WZORCE

Zachodnia feministyczna teoria i krytyka literacka wywodzi się z euroamerykańskiego ruchu feministycznego i jest ściśle powiązana z drugą falą feminizmu – narodziła się za sprawą prądu, który stanowił przejście od politycznych żądań sufrażystek z przełomu XIX i XX w. ku obszarom międzynarodowej solidarności kobiet i wspólnego działania. Feministyczna krytyka literacka jest kontynuacją tych tendencji i ma wymiar autorefleksji w szerszym kontekście ruchu feministycznego, który przekroczył swoje pierwotne ramy, adaptując i rozwijając rozmaite szkoły krytyki literackiej, takie jak strukturalizm i dekonstrukcjonizm, postkolonializm i studia nad literaturą murzyńską, a także inne szkoły teorii i krytyki literackiej. Pojęcie *gender* – płci kulturowej – jest również stosowane jako narzędzie analityczne w powiązaniu z innymi kategoriami, takimi jak klasa, rasa, etniczność, a także w wielu innych kontekstach, zwłaszcza kulturowych i narodowych. Krytyka feministyczna ustanowiła pojęcie literatury kobiecej jako formy pisarstwa odmiennej od dzieł głównego nurtu ze względu na różnicę doświadczenia. Istnieją jednak dalsze rozróżnienia, wyodrębniające teksty pisane przez kobiety w ogóle oraz literaturę feministyczną, która przyjmuje perspektywę feministyczną, odzwierciedlającą „świadomość feministyczną”, następująco scharakteryzowaną przez Gerdę Lerner:

Definiuję świadomość feministyczną jako wiedzę kobiet o ich przynależności do grupy podporządkowanej oraz o szeregu niesprawiedliwości, których grupa ta doświadczyła, a także o tym, że narzucony im stan podporządkowania nie jest niczym naturalnym, lecz zdeterminowany jest społecznie i że, aby przeciwdziałać tym niesprawiedliwościom, kobiety muszą się zjednoczyć, i wreszcie: że muszą one i potrafią zaproponować alternatywną formę społecznej struktury, w której kobiety na równi z mężczyznami będą cieszyć się autonomią oraz prawem do samostanowienia¹.

Gerda Lerner opracowała swoją definicję świadomości feministycznej w kontekście historii kobiet; w jej rozumieniu „świadomość” obejmuje zarówno wiedzę,

¹ G. Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-seventy*. New York–Oxford 1993, s. 14.

jak i działanie: identyfikację i odrzucenie podrzędnej pozycji narzuconej kobietom społecznie i kulturowo, w połączeniu z aktywnym sprzeciwem w postaci solidarności, budowania koalicji oraz alternatywnych działań na rzecz zmian. Jeśli zastosuje się tę definicję do twórczości literackiej, świadomość feministyczną można zdefiniować następująco: po pierwsze, kobiety w ogóle, a kobiety-pisarki w szczególności stają się świadome podrzędnej pozycji, jaką ich twórczość zajmuje w kanonie literackim. Po drugie, kobiety uważają, że pozycja ta jest niezasłużona i została im narzucona przez środowiska literackie głównego nurtu. Po trzecie, badaczki literatury i krytyczki powinny odkryć twórczość swoich poprzedniczek i wydobyć ją z historycznoliterackiego marginesu, jeśli nie z zapomnienia. Po czwarte, powinny one rzucić światło na dorobek literacki kobiet i określić obszary wspólnych doświadczeń, na istotę literatury kobiecej oraz na specyfikę jej form wyrazu w różnych okresach historycznych i obszarach geograficznych. Po piąte, kobiety zajmujące się pisaniem i krytyką literacką powinny współpracować na rzecz wyodrębnienia twórczości kobiet z literatury głównego nurtu, zarówno w odniesieniu do jej formy, jak i treści, oraz proponować innowacyjną i twórczą wizję wspierającą sprawiedliwość w odniesieniu do płci. W świetle tak pojętej feministycznej teorii literatury chciałabym prześledzić sytuację feministycznej krytyki literackiej wobec twórczości kobiet arabskich. Rozpocznę od refleksji na temat feminizmu, płci kulturowej i literatury w kontekście badań feministycznych, *gender studies* oraz teorii literatury. Chciałabym skoncentrować się w szczególności na rozwoju zachodniej krytyki feministycznej na przestrzeni ostatniego wieku. Następnie podejmę próbę zbadania sytuacji kobiecej literatury arabskiej w ramach akademickich badań zachodniej teorii literatury. Ostatnią część studium poświęcę refleksji nad feministyczną krytyką literacką w Egipcie – nad jej zachodnimi ramami i wzorcami egipskimi.

Gender i literatura

Maggie Humm definiuje *gender* jako „kulturowo ukształtowany zespół atrybutów i zachowań przypisanych kobiecie lub mężczyźnie. Współczesna teoria feministyczna bardzo skrupulatnie rozróżnia pomiędzy płcią biologiczną a płcią kulturową”². W wypowiedzi na temat płci kulturowej w odniesieniu do literatury Pam Lieske stwierdza, że „teoria literatury w ogóle zaczęła odchodzić od hieratycznego i wykluczającego spojrzenia na kobiety, kierując się ku bardziej złożonym ujęciom związków pomiędzy płcią kulturową a literaturą”³. *Gender* jest zatem traktowany jak narzędzie analizy, która nie koncentruje się wyłącznie na

² M. Humm, *The Dictionary of Feminist Theory*, Columbus 1990, s. 84.

³ P. Lieske, *Gender*, [w:] *Encyclopedia of Feminist Literary Theory*, red. E. Kowaleski-Wallace, London–New York 2009, s. 179.

konceptualizacji „kobiety”, lecz zmierza ku konstrukcjom kobiecości, męskości i płciowości w ujęciu społeczno-ekonomicznym i kulturowym, natomiast feminizm jawi się jako ideologia oraz postawa manifestująca się w formie aktywizmu feministycznego. Innymi słowy: *gender* to użyteczne narzędzie analityczne, natomiast feminizm to narzędzie polityczne, służące wzmocnieniu pozycji. Analizy genderowe odkrywają przejawy różnicy i rzucają światło na praktyki dyskryminacyjne; feminizm usiłuje zmienić społeczno-ekonomiczne, kulturowe i literackie struktury władzy o charakterze dyskryminacyjnym wobec kobiet.

Splot problematyki genderowej i literackiej jest inspiracją badań nad takimi kwestiami, jak reprezentacja, perspektywa, głos i tożsamość; wszystkie one są niezwykle istotne dla praktyki feministycznej krytyki literackiej⁴. Badania krytyki feministycznej koncentrować się będą na reprezentacjach kobiecości, ich celem stanie się wykrywanie stereotypizacji oraz analiza procesu budowania tożsamości w utworze literackim poprzez kreację bohaterek kobiecych oraz prezentację rozwoju tych postaci w tekście. W odniesieniu do fabuły analiza feministyczna skupia się na konflikcie stanowiącym centrum akcji oraz na przedstawieniu kobiecych protagonistek ze szczególnym uwzględnieniem iluminacji, których doświadczają. Strategie narracji, punkt widzenia narratora/narratorki oraz ich wiarygodność są również ważne w feministycznej analizie tekstu, w szczególności jeśli narratorką jest kobieta, i w zakresie, w jakim głos narratora/narratorki odzwierciedla stanowisko feministyczne. Przemilczeniu poświęca się w analizie feministycznej szczególną uwagę, podobnie jak nieciągłości stylistycznej i matrycom strukturalnym o charakterze opowieści zagnieżdżonych w opowieści. Teksty badane są wreszcie pod kątem ekspresji różnych form opresji, wykluczenia i dyskryminacji, natomiast ogólny ton i stanowisko autorki są prokobiece i krytyczne w stosunku do niesprawiedliwości społeczno-kulturowej.

Feministyczna teoria literatury obejmuje dwa główne obszary badań: historię i krytykę, lecz w odróżnieniu od teorii literatury głównego nurtu skupia się ona na pojęciu „różnicy”⁵, za której sprawą historia literatury kobiecej wyznaczona jest różnymi doświadczeniami kobiet żyjących w patriarchalnych strukturach władzy. Pojęcie różnicy kieruje uwagę krytyczną ku różnym formom literackiej ekspresji, mając odzwierciedlenie stylistyczne, lingwistyczne, figuratywne i kompozycyjne w pisarstwie kobiet, wiąże się wręcz z genezą tego pisarstwa. Projekt krytyki feministycznej nie zatrzymuje się na analizie tekstu literackiego, ale uwypukla i objaśnia marginalizację literatury kobiecej w kanonie literackim oraz niedostateczną reprezentację kobiet zarówno w twórczości literackiej, jak

⁴ Bardzo użyteczny model feministyczny przedstawia Roberta Seelinger Trites, identyfikuje ona najbardziej znaczące cechy „głosów feministycznych” w literaturze dla dzieci. Zob. R.S. Trites, *Waking Sleeping Beauty: Feminist Voices in Children's Novels*, Iowa City 1997, s. 47, *passim*.

⁵ S. Taylor, *Difference*, [w:] *Encyclopedia of Feminist...*, s. 116–117.

i krytycznej, z powodu ich niedopasowania do mainstreamowych norm literackich i paradygmatu krytyki. Tym samym krytyka feministyczna jako manifestacja ideologii feministycznej dąży do ukazania dyskryminacji oraz ustanowienia alternatywnej tradycji literackiej i praktyki krytycznej.

Krytyka feministyczna

Za pierwsze anglo-amerykańskie wypowiedzi krytycznoliterackie będące wyrazem wrażliwości feministycznej można uznać eseje i utwory prozatorskie dwóch pisarek z przełomu XIX i XX w.: Brytyjki Virginii Woolf (1882–1941) i Amerykanki Charlotte Perkins Gilman (1860–1935). Obok arcydzieł prozy modernistycznej autorstwa Virginii Woolf: *Pani Dallaway* (1925), *Do latarni morskiej* (1927), *Orlanda* (1928) oraz *Fal* (1931), a także jej opowiadań, wybitnym utworem feministycznym pisarki pozostaje *Własny pokój* (1929). Jest to zbiór esejów stworzonych jako prelekcje, wygłoszone na brytyjskiej uczelni dla kobiet, wydane później pod wspólnym tytułem *Własny pokój*, będące wykładem na temat historii twórczości kobiet i zachęcające młode kobiety do poszukiwania niezależności ekonomicznej i uprawiania twórczości literackiej. Książka, wydana niemal sto lat temu, nadal zachowuje walor historycznego dokumentu feministycznego, stanowiąc stałe źródło inspiracji dla kobiet na całym świecie i fundamentalny tekst teorii feministycznej. Z drugiej strony Atlantyku Charlotte Perkins Gilman publikowała liczne artykuły prasowe na temat kobiet, gospodarki, rodziny, społeczeństwa i kobiecego pisarstwa. A mimo wszystko to jej proza fikcyjna ugruntowała pozycję autorki w historii literatury kobiecej: feministyczna utopia powieściowa *Herland* (1915) oraz opowiadanie *Żółta tapeta* (1892), będące jednym z najwcześniejszych tekstów odnoszących się do związku pomiędzy pisarstwem kobiet a szaleństwem.

Feministyczna teoria literatury zaczęła się rozwijać w latach sześćdziesiątych XX w., a w latach siedemdziesiątych i późniejszych ugruntowała swoją pozycję jako szkoła teoretycznoliteracka, wywodząca się z drugiej fali zachodniego ruchu feministycznego. Jako nurt krytyczny była skorelowana z budzeniem się powszechnej świadomości przenikania się płci kulturowej, klasy, rasy, problemów etnicznych i narodowych na płaszczyźnie zarówno społecznej, jak i akademickiej. W latach siedemdziesiątych pojawiło się także interdyscyplinarne podejście zmierzające ku integracji wielu dziedzin, co zaowocowało wprowadzeniem feministycznego ujęcia literaturoznawstwa, socjologii i całej humanistyki i doprowadziło ostatecznie do powstania w latach dziewięćdziesiątych pojęcia „feminizmy” w miejsce jednorodnego feminizmu. Maggie Humm w artykule *Feministyczna teoria literatury* proponuje całościowe ujęcie rozwoju krytyki feministycznej od lat siedemdziesiątych, akcentując tendencję do przechodzenia od badań skoncentrowanych na literackich obrazach kobiet (głównie

w literaturze tworzonej przez mężczyzn) do wydobywania kobiecej twórczości literackiej z otchłani zapomnienia oraz studiowania kobiecej tradycji literackiej. W latach siedemdziesiątych narodziło się pojęcie *écriture feminine*, rozwinięte przez francuskie feministki Hélène Cixous, Luce Irigaray, Julię Kristevą i Monique Wittig; natomiast amerykańska krytyczka literacka i historyczka, Elaine Showalter, w swoim fundamentalnym artykule *Toward a Feminist Poetics* (1979) zaproponowała pojęcie „ginokrytyka” jako nowe podejście krytyczne, umieszczające kobiety w centrum praktyki krytycznoliterackiej konstytuującej badania kobiet-krytyczek nad twórczością kobiet-pisarek. W podobny sposób feministki afroamerykańskie rozbudowały „czarną feministyczną teorię literatury”, manifestującą się w dziełach Barbary Smith, Alice Walker, a później m.in. w pracach *bell hooks*. Również w latach dziewięćdziesiątych rozwinęły się badania dotyczące postkolonialnej literatury feministycznej, ufundowane na myśli krytycznej Sary Mills czy Gayatri Spivak oraz innych badaczek z dawnych kolonii brytyjskich, w szczególności z Indii i Afryki. Nowe tysiąclecie cechuje się rosnącym zainteresowaniem powiązaniem pomiędzy teorią feministyczną a polityką tożsamości i krytyką polityczną w ogóle. Dlatego też coraz częściej łączy się politykę różnic z kwestiami odnoszącymi się do autorefleksyjności i pozycjonalności⁶.

Z drugiej strony zachodnia feministyczna krytyka literacka zwraca także uwagę na powiązanie rozwoju feministycznej teorii literatury z innymi współczesnymi nurtami teoretycznoliterackimi. W artykule *Feminist Literary Criticism and Theory* Shari Benstock, Suzanne Ferriss i Susanne Woods (2002) twierdzą, że feministyczna krytyka literacka w pierwszej fazie (1963–1971) zajmowała się krytycznym spojrzeniem na reprezentację (obraz) kobiet w dziełach literackich i w kulturze popularnej. Jednak w latach siedemdziesiątych zainteresowanie zaczęło kierować się ku badaniom nad pisarstwem kobiet, co doprowadziło do ustanowienia kobiecej tradycji literackiej, który to proces zbiegł się w czasie z pojawieniem się literatury opozycyjnej, związanej z politycznymi sporami w obrębie samego feminizmu, i z włączeniem problemów klasowych, rasowych, etnicznych i tożsamości narodowej w zakres badań krytycznych. Charakterystyczne dla lat osiemdziesiątych okazało się powiązanie młodej krytyki feministycznej z aparaturą krytyczną wywiedzioną z dekonstrukcji i psychoanalizy; efektem tego splotu były narodziny koncepcji poetyki feministycznej i *écriture feminine*, z widocznym odniesieniem do poststrukturalizmu oraz relacji autora i tekstu, zwłaszcza w kontekście społeczno-kulturowym, co prowadziło do zainteresowania głosem, przemilczeniem i konstrukcją tożsamości. Badaczki w dziedzinie krytyki i teorii literatury pozostawały także pod wpływem

⁶ Informacje na temat rozwoju feministycznej teorii literatury znaleźć można w: M. Humm, *Feminist Literary Theory*, [w:] *Contemporary Feminist Theories*, red. S. Jackson, J. Jones, Edinburgh 1998, s. 194–212.

postmodernizmu, zarówno w teorii, jak i praktyce; postmodernistyczne pojęcia takie jak „metanarracja” okazały się dla nich szczególnie użyteczne w dekonstrukcji form patriarchalnej hegemonii w literaturze i krytyce.

Teoria literatury i arabskie pisarstwo kobiece

Literacka twórczość arabskich kobiet po raz pierwszy stała się przedmiotem poważnego i systematycznego namysłu akademickiego na Zachodzie w związku z publikacją książki Josepha Zeidana *Arab Women Novelists: The Formative Years*, wydanej w Nowym Jorku w roku 1995. Autor rozpoczyna od umiejscowienia arabskich pisarek w kontekście społeczno-kulturowym i historycznym, po czym szkicuje dzieje pionierskich pisarek w regionie arabskim. W pierwszej części pracy, obok głównego nurtu swoich badań, charakteryzuje postacie pierwszych poetek, dziennikarek i intelektualistek, tzn. pokolenie, z którego wywodziły się najwcześniejsze powieściopisarki arabskie. Autor książki omawia dalej specyfikę osobistych tożsamości zapisanych w utworach arabskich pisarek z pokolenia tworzącego w połowie XX w., aby w dalszej kolejności przejść do eksplorowania tożsamości narodowej w twórczości kobiet, których utwory powstały w realiach politycznych wojny 1967 r. i okresu powojennego. Warto zauważyć, że Zeidan zestawia swoje ustalenia z zachodnią krytyką feministyczną i kwestionuje zakres, w jakim jej narzędzia mają zastosowanie do arabskiej kobiecej twórczości literackiej, konstatując, że badania tego rodzaju powinny być podejmowane w ujęciu „indywidualistycznym”, bez prób uogólnionego stosowania feministycznej teorii literatury jako praktyki krytycznej⁷. Jego analiza arabskiej twórczości literackiej kobiet nie wpisuje się zatem w ramy feministycznej teorii literatury, lecz jest raczej wyrazem tendencji do włączania pisarek w obszar historii literatury arabskiej. Mimo dystansu, jaki Zeidan zachowuje wobec feministycznej teorii literatury, sam fakt wyróżnienia twórczości literackiej arabskich kobiet i umieszczenia jej w obrębie literatury arabskiej nosi znamiona feministyczne.

Podobnie jak Zeidan, Anastasia Valassopoulos rozpoczyna pierwszy rozdział swojej książki *Contemporary Arab Women Writers: Cultural Expression in Context* (2007) refleksją nad możliwościami zastosowania teorii feministycznych do arabskiej literatury kobiecej. Jednak, w odróżnieniu od Zeidana, podkreśla ona wielorakość stanowisk feministycznych i sytuuje swój własny projekt w perspektywie feministycznych badań postkolonialnych. Deklaruje, że jej czytanie arabskich tekstów kobiecych naznaczone jest interdyscyplinarnością i ukierunkowane przez jej zainteresowanie „kobięcym doświadczeniem umiejscowienia, wpływów kulturowych, ekspresją tożsamości narodowej,

⁷ J. Zeidan, *Arab Women Novelists: The Formative Years*, Albany 1995, s. 3.

przeżywania seksualności oraz odgrywania ról płciowych, a także dyskusją toczącą się wokół problemów związanych z dyskursem kolonialnym i teorią postkolonializmu”⁸. Kolejną znaczącą cechą tej pracy jest niepodążanie przez Valassopoulos za chronologią arabskiej literatury kobiecej; autorka zdradza pogłębione zainteresowanie powiązaniem teorii feministycznej z badaniami postkolonialnymi i kulturowymi, co skutkuje stosownym podziałem treści książki na rozdziały. Praca koncentruje się na dziełach współczesnych pisarek z Egiptu, Libanu, Palestyny i Algierii, odczytywanych w kontekście transkulturowości, wojny i konfliktów politycznych, opozycji prywatnego i publicznego oraz twórczych eksploracji orientalizmu. Do najważniejszych części książki należy rozdział poświęcony badaniom nad projektem Arab Women Writers, zainicjowanym przez wydawnictwo the British Garnet Books, a mającym na celu przetłumaczenie na język angielski i promowanie arabskiej literatury kobiecej. W tym zakresie teorie feministyczne i postkolonialne łączą się z badaniami kulturowymi i translatoologicznymi.

W książce *Voices Revealed: Arab Women Novelists (1898–2000)* autorka odkrywa i przedstawia kobiece głosy w arabskiej prozie, odnosząc je do kontekstów społeczno-kulturowych. Twierdzi, że twórczość pisarek była marginalizowana przez krytykę literacką głównie z powodu niedostępności kobiecych tekstów dla ogółu czytelników. Obala tym samym twierdzenia o słabej jakości kobiecej literatury w porównaniu z popularną i uznaną przez krytykę twórczością pisarzy mężczyzn. Deklaruje ponadto, że jej badania mają na celu rzucenie światła na ilość i jakość arabskiej kobiecej prozy fikcjonalnej oraz uwzględnienie twórczości kobiet w kanonie literatury arabskiej bez usiłowania wykazania ich wyższości nad mężczyznami i bez prób ustanowienia osobnej tradycji arabskiej literatury kobiecej. Shaaban za najwcześniejszą formę fikcjonalnej twórczości kobiet uważa opowieści Szeherezady, którą opisuje jako pierwszą narratorkę. Następnie charakteryzuje twórczość kobiet. Datuje ją od schyłku XIX w. i podkreśla wspólnotę tożsamości pionierek kobiecego pisarstwa należących do świata arabskiego, który znacznie różnił się od naszej obecnej sytuacji. W szczególności podkreśla swobodę poruszania się, cechującą przełom XIX i XX w., oraz płynność granic i w konsekwencji tożsamości tamtego czasu⁹. Shaaban odczytuje dzieła pisarek arabskich, szczególną uwagę poświęcając takim zagadnieniom jak równość genderowa, „Nowa Kobieta”, powieść wojenna

⁸ A. Valassopoulos, *Contemporary Arab Women Writers: Cultural Expression in Context*, London–New York 2014, s. 30.

⁹ Warto zauważyć, że Buthaina Shaaban analizowała kulturę regionu arabskiego pod rządami ottomańskimi, a następnie pod hegemonią brytyjską i francuską. Porównując warunki z przełomu XIX i XX w. z sytuacją obecną, Shaaban brała pod uwagę okres przed dalszymi komplikacjami, które dotkły region arabski w wyniku wojny w Iraku, rewolucjami/powstaniem w świecie arabskim od 2011 r. i przed pojawieniem się Państwa Islamskiego oraz przed wojnami w Syrii, Jemenie i Libii.

oraz związki pomiędzy kobiecością i narodowością w ciągu ponadstuletniej historii kobiecego pisarstwa.

Najnowszą publikacją w dziedzinie studiów arabistycznych jest książka Hody Elsaddy *Gender, Nation and the Arabic Novel (1892–2008)*. Studium to wykracza daleko poza konstruowanie kobiecej tradycji literatury arabskiej i przyjmuje zorientowaną genderowo strategię interpretacyjną wobec literatury arabskiej w ogóle, nie ograniczając się wyłącznie do powieści kobiecych. Oferuje zatem krytyczną lekturę dyskursów męskości i kobiecości w obrębie nowoczesności oraz analizę współczesnych kontekstów społeczno-ekonomicznych i kulturowych, skoncentrowaną na scenie egipskiej. W układzie łączącym chronologię z refleksją tematyczną Elsadda przygląda się reprezentacji męskości, która manifestuje się w obrazie „Nowego Mężczyzny”, wyłaniającym się z utworów pisarzy (mężczyzn) uważanych za pionierów współczesnej powieści arabskiej. Bada ona także reprezentacje tradycyjnej kobiecości i męskości w opozycji do bohatera *nahda* w dziełach Tawfika al-Hakima i Naguiba Mahfouza, oraz „pokonane męskości” w twórczości Sun'allah Ibrahima od lat sześćdziesiątych XX w. Następnie podejmuje kwestie opresji klasowej i genderowej w utworach Latify al-Zayyat i bada literaturę lat dziewięćdziesiątych, ukształtowaną przez nowe pokolenie egipskich pisarek-kobiet. Książka Elsaddy kończy się przeglądem najnowszej literatury postmodernistycznej na przełomie XX i XXI w. Najcenniejszym wkładem tej książki w stan badań są rozważania Elsaddy nad pojawieniem się i rozwojem nowych gatunków literackich oraz nad sytuacją arabskiej literatury kobiecej w kanonie literackim, a także nad wzajemnym związkiem pomiędzy konstrukcją tożsamości narodowej a jej przedstawieniami w literaturze w ogóle, a w powieści w szczególności.

W odróżnieniu od Zeidan oraz Valassopoulos zarówno Buthaina Shaaban jak i Hoda Elsadda w swoich badaniach nad arabską literaturą kobiecą nie problematyzują związku tej literatury z teorią feministyczną. Można to tłumaczyć faktem, że książki Shaaban i Elsaddy, mimo że zostały napisane i wydane po angielsku, są dziełem badaczek afiliowanych w Syrii i w Egipcie, gdzie narzędzia analizy krytycznej uległy dostosowaniu i są używane przez naukowców arabskich w sposób podobny do adaptacji i asymilacji zachodniej technologii. Kolejny powód tego pominięcia może być zrozumiały w świetle faktu, że obie autorki skupiają się na historii i rozwoju arabskiej literatury kobiecej – wychodzą od historii i tradycji literackiej regionu i umiejscawiają arabską literaturę kobiecą raczej w obrębie rdzennego ruchu kobiecego niż w kontekście zachodniego feminizmu.

Ogólnie rzecz ujmując: wszystkie cztery prace mają niezwykle znaczący wkład w dziedzinę studiów arabistycznych: reintrodukują literaturę kobiecą i kontekstualizują pisarstwo kobiet na styku arabistyki, badań postkolonialnych i feministycznych, a także *gender studies*, przy czym wszyscy autorzy odczytują arabską literaturę kobiecą w kontekście społeczno-kulturowym i politycznym. Zeidan

i Shaaban przedstawiają dwie wersje historii arabskiej literatury kobiecej, Valassopoulos dąży do umiejscowienia współczesnej arabskiej literatury kobiecej w feministycznej teorii postkolonialnej, natomiast Elsadda przedstawia rozwój powieści w Egipcie w świetle *gender studies*, łącząc kwestie genologiczne z problemami genderowymi i narodowymi. Warto także zauważyć, że Zeidan nie wyznacza żadnej konkretnej daty początkowej okresu objętego badaniami i ogranicza go do „lat formacyjnych”, wskazanych w tytule książki. Choć książka obejmuje epokę od czasów preislamskich po arabskie odrodzenie *nahda* na początku XX w., analiza Zeidana koncentruje się na okresie wyznaczonym wzrostem wkładu intelektualnego kobiet w dziedzinie prasy, pracy społecznej i życia literackiego. Obszar zainteresowania oraz podejście analityczne Valassopoulos zostały zawarte w tytule jej książki, co podkreśla zogniskowanie jej refleksji na pisarkach współczesnych, ze szczególnym uwzględnieniem kulturowej kontekstualizacji ich prac. Wykracza ona poza „początki” i przedstawia cały współczesny region arabski.

Z drugiej strony zarówno Shaaban, jak i Elsadda zdecydowały się wyraźnie sprecyzować okresy, które obejmują ich badania, w tytułach swoich książek: odpowiednio 1898–2000 i 1892–2008. Wybór roku 1898 jako punktu wyjściowego w historii arabskiej powieści kobiecej dokonany przez Shaaban wyjaśnia związek tej daty z wydaniem powieści Zaynab Fawwaz (1846–1914) *Husn al-‘awaqib aw Ghada al-zahira* (Dobre skutki, czyli Ghada promienisty). Hoda Elsadda wiąże natomiast początki arabskiej literatury kobiecej z rokiem publicznych debat na temat kobiecości i męskości w Egipcie (XXXVII–XXXVIII), w szczególności z wydaniem pierwszego czasopisma kobiecego w Egipcie, „Al-Fatah” (1892–1894; „Młoda Kobieta”), którego właścicielem i wydawcą był Hend Nawfal, oraz traktatu ‘A’ishy Taymur *Mir’at al-ta’ammul fi al-umur* (1892; Lustro refleksji nad pewnymi sprawami). Rok 1898 bezpośrednio poprzedza opublikowanie pierwszej z kontrowersyjnych książek Qasima Amina: *Tahrir al-mar’a* (1899; Wyzwolenie kobiet); w roku 1900 ukazała się jego kolejna publikacja: *Al-mar’a al-jadida* (1900; Nowa kobieta). W odróżnieniu od wąskiego historycznego zakresu prac Zeidan i Valassopoulos, Shaaban i Elsadda prezentują szeroką perspektywę historyczną pisarstwa kobiet od końca XIX w. aż po nowe tysiąclecie. Kolejną znaczącą cechą ich prac jest fakt, że zarówno Shaaban, jak i Elsadda zajmują ważną pozycję jako badaczki związane z państwowymi uniwersytetami świata arabskiego: Buthaina Shaaban jest profesorką literatury angielskiej na Uniwersytecie w Damaszku w Syrii, a Hoda Elsadda jest profesorką literatury angielskiej i porównawczej na Uniwersytecie Kairskim w Egipcie. Ta pozycja akademicka, w powiązaniu z teorią anglo-amerykańską i badaniami prowadzonymi w kontekście arabskim daje obu badaczkom szczególne kompetencje jako inicjatorkom zwrotu w studiach kobiecych na poziomie lokalnym, poprzez ich bezpośrednie interakcje z arabskimi studentami/studentkami i krytykami/krytyczkami. Ich pozycja w arabskim świecie naukowym daje

im olbrzymi potencjał wpływu na rozwój studiów arabistycznych oraz krytyki feministycznej w świecie arabskim, w szczególności za sprawą tłumaczeń ich prac na język arabski¹⁰.

Krytyka feministyczna w Egipcie

Obserwacja rozwoju feministycznej krytyki literackiej w Egipcie pozwala zidentyfikować dwa jej główne nurty: 1) Feministyczna krytyka literacka inspirowana przez zachodnie studia feministyczne, z charakterystycznym dla nich splotem teorii literatury i studiów kulturowych, dążąca do ujęć komparatystycznych. 2) Feministyczna krytyka literacka zakorzeniona w arabskiej tradycji literackiej i wywodząca się z egipskiego ruchu feministycznego, a tym samym ściśle powiązana ze środowiskiem kobiet krytyczek i nauczycielek akademickich pracujących w dziedzinie studiów arabistycznych w Egipcie.

Zachodnie ramy¹¹

Pierwsza książka odwołująca się do zachodniej teorii feministycznej wydana w języku arabskim w Egipcie¹² to według mojej wiedzy publikacja Shereen Abouelnagi *ʿAtifat al-ikhtilaf* (1998; Emocje różnicy), rozpoczynająca się od rozważań na temat konceptualizacji zachodniej myśli feministycznej w odniesieniu do specyfiki kobiecości arabskiej¹³, uwarunkowanej przez kontekst społeczno-kulturowy i historyczny. Abouelnaga deklaruje, że w swoje książce postawiła sobie za cel rozpoznanie „indywidualnego spojrzenia każdej pisarki zapisanego w ich książkach”¹⁴. Studium obejmuje wybór współczesnej egipskiej kobiecej prozy, w tym utwory: Bahigi Hussein *Maraya al-ruh* (Lustra duszy), May Telmissany *Dunyazad*, Nory Amin *Qamis wardi farigh* (Pusta różowa koszula); Afaf El-Sayed *Al-siqan al-rafi’a lil-kadhib* (Kłamstwo ma cienkie nogi) oraz Miral al-Tahawy *Al-khiba’* (Namiot)¹⁵. Abouelnaga konkluduje, że istnieje uchwytana

¹⁰ Książka Hody Elsaddy, *Gender, Nation and the Arabic Novel* ma ukazać się w tłumaczeniu na język arabski w Kairze.

¹¹ Skupiam się tutaj na tekstach opublikowanych po arabsku pod wpływem zachodniej feministycznej krytyki literackiej. Zakres niniejszych rozważań nie obejmuje innojęzycznych prac z dziedziny feministycznej krytyki literackiej tłumaczonych na arabski.

¹² Wcześniej, w 1986 r., kiedy feministyczna krytyka literacka na Zachodzie była w pierwszej fazie rozwoju, Hoda Gindi, profesor literatury angielskiej i amerykańskiej na uniwersytecie w Kairze, napisała studium krytyczne zatytułowane *Feminist Literary Criticism*, wydane w języku angielskim w Kairze.

¹³ S. Abouelnaga, *ʿAtifat al-ikhtilaf: qira’a fi kitabat niswiya*, Kair 1998, s. 16.

¹⁴ *Ibidem*, s. 45.

¹⁵ Książkę przetłumaczono na polski i wydano w wydawnictwie Smak Słowa jako: Miral-at-Tahawi, *Namiot Fatimy*, tłum. I. Szybilska-Fiedorowicz, Sopot 2009.

różnica pomiędzy pisarstwem mężczyzn i kobiet, objawiająca się w „odmienności widzenia”, w poszukiwaniu wyzwolenia oraz w „odrzućeniu męskiej supremacji lub supremacji tradycyjnych struktur autorytetu, które ograniczają wiedzę i utwierdzają ją w sztywnych ramach”¹⁶. Pisząca pod koniec lat dziewięćdziesiątych Abouelnaga docenia pisarstwo kobiet i literaturę feministyczną, oświetlając drogę współczesnego jej pokolenia kobiet, które od tamtej pory, aktywne przez ponad dwie dekady, zyskały rozpoznawalność jako twórczynie nowego typu literatury – pokolenie lat dziewięćdziesiątych. W kolejnej książce: *Nisa’i am niswi?* (2002; *Kobiece czy feministyczne?*)¹⁷, Abouelnaga zgromadziła swoje dotychczas opublikowane artykuły, w których opisuje różnorodne utwory literackie i dzieła sztuki. Zbiór poprzedzony jest wstępem zawierającym rozważania na temat pojęcia „tekst feministyczny”; autorka stawia w związku z tym szereg pytań, na które będzie poszukiwać odpowiedzi w treści książki. Abouelnaga otwarcie deklaruje, że teoretyczne podstawy jej refleksji wywodzą się od francuskich feministek, takich jak Hélène Cixous, oraz amerykańskiej kulturowej szkoły feministycznej reprezentowanej przez Elaine Showalter. Wiele z krytycznych przemyśleń Abouelnagi pojawia się ponownie w kolejnej książce, *Mafhum al-waṭan fi fikr al-katiba al-‘arabiya* (2003; *Koncepcja narodu w myśli pisarek arabskich*), w której poszerza ona zakres swoich badań, włączając w obszar refleksji współczesne pisarki arabskie oraz obraz narodu w ich twórczości¹⁸. Abouelnaga koncentruje się tutaj na pojęciach narodu i obywatelstwa w powieściach arabskich kobiet w świetle własnych zainteresowań badaniem sytuacji tekstu feministycznego w dyskursie patriarchalnym, dominującym krytyczny dyskurs arabski.

Książka *Zaynab al-‘Assal Al-naqd al-nisa’i lil-adab al-qaṣaṣi fi miṣr* (2008; *Feministyczna krytyka prozy arabskiej*) powstała na bazie jej pracy doktorskiej napisanej w Wyższym Instytucie Krytyki Egipskiej Akademii Sztuk. Tutaj także autorka wykorzystwała narzędzia zachodniej krytyki literackiej do analizy prozy fikcjonalnej. Al-‘Assal rozpoczyna książkę od postawienia pytań dotyczących definicji krytyki feministycznej, jej rozwoju i międzynarodowych trendów, a następnie śledzi jej manifestacje w kontekście arabskim. Tym samym al-‘Assal adaptuje narzędzia zachodniej krytyki feministycznej – zarówno w ujęciu szkoły francuskiej, jak i amerykańskiej – do analizy pisarstwa kobiecego w Egipcie od końca XIX w., poprzez połowę wieku XX, aż do początków nowego tysiąclecia. Jej studia uwzględniają także refleksję na różne tematy, takie jak obraz kobiet w literaturze tworzonej przez mężczyzn czy genealogia pisarstwa kobiecego.

¹⁶ S. Abouelnaga, *Aṭīfat...*, s. 149.

¹⁷ Tytuł książki odzwierciedla powszechne mylenie w języku arabskim pojęć „kobieta” (*nisa’i*) i „feministka” (*niswi*). Oba te terminy bardzo często stosowane są zamiennie, a ich rozróżnienie przez autorkę odzwierciedla ideologiczne podejście feministyczne.

¹⁸ Ostatnia książka Shereen Abouelnagi *Women in Revolutionary Egypt* (2016) wykracza poza tekst pisany i bada powiązania pomiędzy płcią kulturową a narodem w kontekście tekstowych i wizualnych form oporu kobiet egipskich.

Jedną z najważniejszych wartości książki jest jej obszerna, międzynarodowa bibliografia, głównie anglo-amerykańskich źródeł z zakresu teorii literatury i krytyki feministycznej. Zawiera ona również wyczerpującą listę dzieł literackich, a także publikacji i studiów naukowych wydanych w języku arabskim, dotyczących twórczości literackiej kobiet i ich działalności krytycznej, jak również odesłania do najbardziej znaczących tekstów napisanych przez kobiety egipskie od końca XIX w.

Egipskie wzorce

Dwa najwcześniejsze przykłady rodzącego się zainteresowania związkiem kobiet z literaturą w Egipcie można znaleźć w pionierskich dysertacjach wykładowczyń literatury arabskiej z Uniwersytetu Kairskiego: Saheir al-Qalamawy (1911–1997) i Nabili Ibrahim. Al-Qalamawy badała *Baśnie z tysiąca i jednej nocy* i była pierwszą kobietą, która uzyskała stopień doktorski na Arabistyce Uniwersytetu Kairskiego w roku 1943. Jej praca doktorska została wydana w formie książkowej i zatytułowana *Alf layla wa layla* (Baśnie z tysiąca i jednej nocy). Jeden z rozdziałów książki został poświęcony obrazom kobiet w *Baśniach z tysiąca i jednej nocy*. Nabila Ibrahim należy do pokolenia założycieli nowej w nauce egipskiej i arabskiej dyscypliny – studiów nad literaturą ludową. Swoją pracę doktorską napisała w roku 1961, a dotyczyła ona jednej jedynej sagi arabskiej (*sira*) o kobiecej bohaterce: *Sirat al-'amira dhat al-himma*. Dysertacja została później wydana jako książka i doczekała się kilku wznowień¹⁹. Kolejną publikacją naukową, której autorka koncentruje się na kobietach w literaturze, jest praca doktorska Sawsan Nagi z arabistyki na Uniwersytecie Minia w Górnym Egipcie, dotycząca reprezentacji kobiecości w kobiecej literaturze egipskiej, wydana następnie w formie książkowej. Zapoczątkowała ona szereg dalszych podobnych projektów, które zostaną opisane bardziej szczegółowo poniżej.

W odróżnieniu od wymienionych badań naukowych dotyczących przedstawienia kobiet w arabskiej i egipskiej literaturze od lat czterdziestych dzieło Latify al-Zayyat jest szczególnie interesujące w zakresie, w jakim jej feministyczny projekt rozwinął się poza ściśle naukowe środowisko, w którym pracowała jako wykładowczyni języka angielskiego w Women's College na Uniwersytecie Ain Shams w Kairze – feministyczne przesłanie znalazło wyraz zarówno w jej twórczości literackiej, jak i w tekstach krytycznych. W swojej książce *Min suwar al-mar'a fi al-qīṣaṣ wal-riwayat al'arabiya* (1989) al-Zayyat otwarcie i bezpośrednio opisuje reprezentacje kobiet w literaturze z punktu widzenia tradycji literatury arabskiej. Podobnie w pierwszej powieści, *Al-bab al-maftuḥ* (1960; przetłumaczonej na angielski i wydanej pod tytułem *The Open Door*, 2000),

¹⁹ Ostatnia książka Nabili Ibrahim, wydana w 2015 r., w formie pamiętnika pod tytułem *Dhat al-himma fil-qarn al-'ishrin: yawmiyat* (Dhat al-Himma w dwudziestym wieku: Pamiętnik).

oraz w kolejnych powieściach i opowiadaniach, autorka w pełni zaświadcza o wyznawanej przez siebie marksistowskiej ideologii feministycznej, zakorzenionej w egipskiej i arabskiej historii politycznej, społecznej i kulturowej.

Nie można na razie twierdzić, że istnieje szkoła arabskiej lub egipskiej krytyki feministycznej, możemy jednak zidentyfikować pewną liczbę feministycznych głosów w krytyce literackiej na przestrzeni stulecia kobiecej/feministycznej krytyki w Egipcie. Poniżej przedstawiono próbę zaprezentowania części tych głosów, najbardziej znaczących na scenie kulturalnej. Pierwszym będzie Mayy Ziyada (1886–1941), autorka biografii literackich trzech pisarek arabskich. Jej pierwsza książka, wydana w roku 1920, dotyczy Malak Ĥifni Naşif i zatytułowana jest *Baĥithat al-badiya: baĥth intiqadi* (Bahithat al-Badiya: studium krytyczne), następne biografie noszą tytuły: *Warda al-Yaziji* (1924) i *'A'isha Taymur: sha'irat al-ṭali'a* (Aisha Taymur: poetka awangardowa) (1926). Choć te klasyfikowane są genologicznie jako biografie, łączą one informacje biograficzne dotyczące trzech pisarek ze społeczno-kulturowym kontekstem oraz obejmują krytyczną lekturę ich dzieł. Mayy Ziyada odnosi się do postaci Malak Ĥifni Naşif (1886–1918, znanej jako Baĥithat al-Badiya, czyli Badaczka pustyni) jako do źródła intelektualnej i twórczej inspiracji w następujących słowach: „Niech jej najdroższy duch towarzyszy mi w chwilach, kiedy pozostaję w osamotnieniu, badając jej myśli i odnajdując ukryte w nich znaczenia. Niech jej dłoń prowadzi moją niepewną cielesną rękę”²⁰. Jej badania dotyczące Wardy al-Yaziji (1838–1924) mają swój początek w okolicznościowym wykładzie wygłoszonym w Chrześcijańskim Stowarzyszeniu Młodych Kobiet w Egipcie ku pamięci Wardy al-Yaziji. W swym wystąpieniu i w książce Ziyada podkreśliła rolę kobiet pionierki, które „wytyczyły ścieżkę” i poprowadziły kolejne pokolenia ku ustanowieniu kobiecej obecności i poprawie położenia społecznego kobiet: „Od teraz to do nas należy odkrywanie natury kobiet Orientu i otwieranie ich egzystencji. Następnie powinniśmy zadbać o ich rozwój i wydoskonalić je tak, by ujawniły swą istotę – każda z nich jako arcydzieło, źródło i skarbicz”²¹.

W ostatniej książce z tej serii, poświęconej życiu i twórczości 'A'ishy Taymur (1840–1902), Mayy Ziyada charakteryzuje swoje strategie badawcze oraz wyjaśnia przyczyny, dla których podjęła się opisu i analizy prac Taymur. Wymienia je w następujących pięciu punktach: po pierwsze, 'A'isha Taymur jest „awangardą przebudzenia feministycznego tego regionu”. Po drugie, wielu ludzi ma pewną wiedzę o 'A'ishy Taymur, ale większość z tych, którzy o niej słyszeli, „niewiele wie o jej poezji”. Po trzecie, 'A'isha Taymur zajmuje znaczącą pozycję w literaturze arabskiej „nie tylko pośród pisarek kobiecych, ale w ogóle”. Po czwarte, jej poezja odzwierciedla jej stulecie i późniejszy okres, „ponieważ pisze z perspektywy typowej dla wielu ludzi Wschodu, dla mężczyzn i kobiet”. I wreszcie,

²⁰ M. Ziyada, *Baĥithat al-badiya: dirasa naqdiyya*, Bejrut 1982, s. 22.

²¹ *Eadem*, *Warda al-Yaziji*, Bejrut 1980, s. 10.

jeśli idzie o wybraną przez siebie konwencję dokumentu biograficznego, Ziyada wyjaśnia, że z większym zainteresowaniem bada życie prawdziwej osoby niż postaci fikcyjnych i opisuje ten proces jako „dostarczający różnorodnych przyjemności”, zwłaszcza w wypadku ‘A’ishy Taymur, bardzo szczególnej osobowości, która „potrafiła docenić świadomość i wiedzę, podczas gdy masy żyły w letargu i podporządkowaniu”²². Tym samym głos Mayy Ziyady można rozpatrywać jako fundament procesu kształtowania tradycji krytyki feministycznej, głos wskazujący główne rysy dzieł pionierskich w kontekście literatury arabskiej.

Ponad pół wieku później dał się słyszeć kolejny feministyczny głos, ujawniający się w tekstach pisarki, krytyczki, badaczki i aktywistki politycznej Latify al-Zayyat (1923–1996), która badała przedstawienia kobiet w literaturze arabskiej. Efekty swojej pracy opublikowała w roku 1989 w książce zatytułowanej *Min šuwar al-mar’a fi al-qīṣa wa al-riwayat al-‘arabiya* (Obrazy kobiet w opowiadaniach i powieściach arabskich). Al-Zayyat odnajduje w dziełach najbardziej znaczących egipskich i arabskich pisarzy reprezentacje kobiecości, które można skategoryzować jako następujące stereotypy: po pierwsze, „kobiety jako własność”, należące do mężczyzn narzędzia rozkoszy oraz prokreacji w obrębie instytucji małżeństwa²³. Po drugie, „kobieta/rzecz” – powtarzający się w prozie obraz sportretowanych jako całkowicie bezradne lub jako wyjątkowe superbohaterki: „obraz kobiet w powieści arabskiej ponosi szkodę ze względu na zniekształcający binaryzm... i nie możemy stwierdzić, czy obecne w literaturze opozycje wzięły się znikąd, czy wywodzą się z obiektywnej rzeczywistości. Ten dualizm wyraża przede wszystkim męskie spojrzenie na kobiety, niezależne od ich rzeczywistej sytuacji, ale zgodne z wyobrażeniem o tym, jaka kobieta być powinna” w społeczeństwie zdominowanym przez wartości patriarchalne i zbudowanym na opresji i wyzysku²⁴. Po trzecie, „kobieta jako kozioł ofiarny”, ponieważ w społeczności dotkniętej kryzysami gospodarczymi i zagrożonej imperializmem kobiety zostają zepchnięte na sam dół drabiny społecznej. W takich społeczeństwach kobiety stają się przedmiotem opresji i ofiarami społecznych frustracji, złości i przemocy²⁵. Po czwarte, „jasne obrazy kobiet”, odzwierciedlające dwie figury cieszące się uznaniem i szacunkiem społecznym: obraz matki poświęcającej własne ambicje i oddającej całe życie w służbę rodzinie oraz patriotki, która dźwiga brzemień swego narodu²⁶. We wstępie do książki Latifa al-Zayyat wyjaśnia powody, które skłoniły ją do studiowania przedstawień kobiet w pisarstwie mężczyzn. Sądzi ona, że obrazy kobiet arabskich w literaturze nie doczekały się uwagi ze strony krytyków, i dodaje, że jej zainteresowanie tym tematem wywołane zostało przez uświadomienie sobie roli tych reprezentacji,

²² Eadem, *A’isha Taymur: sha’irat al-ṭali’a*, Bejrut 1983, s. 14–15.

²³ L. al-Zayyat, *Min šuwar al-mar’a fi al-qīṣa wa al-riwayat al-‘arabiya*, Kair 1989, s. 15.

²⁴ *Ibidem*, s. 60–61.

²⁵ *Ibidem*, s. 79.

²⁶ *Ibidem*, s. 98, 104.

które odzwierciedlają dominujące w społeczeństwie sądy i uprzedzenia, innymi słowy: ideologię patriarchalną²⁷. Latifa al-Zayyat zdecydowała się zatem poświęcić swoje teksty krytyczne przedstawieniu patriarchalnego stereotypizowania kobiet, zachowując w swojej twórczości literackiej przestrzeń dla alternatywnych reprezentacji kobiet walczących o wyłamanie się z dominujących modeli kobiecości w literaturze i kulturze.

W późnych latach osiemdziesiątych ukazała się także książka Sawsan Nagi *Al-mar'a fi al-mir'at: dirasa naqdiyya lil-riwaya al-nisa'iya fi miṣr* (1989; Kobiety w lustrach: studium krytyczne kobiecej powieści egipskiej), w której autorka śledzi obrazy kobiet w literaturze egipskiej przed rewolucją w roku 1952 i po niej, zwłaszcza w okresie 1888–1985. Bada powieść jako gatunek literacki i skupia się na reprezentacji kobiet w prozie fikcjonalnej. Koncentruje się szczególnie na tematach politycznych, społecznych, ekonomicznych i psychologicznych, poruszanych w tych powieściach. Studium rzuca także światło na różne obrazy kobiet w sferze publicznej: chłopki, robotnicy i prostytutki, a także w rodzinie: żony, matki, córki i rozwódki. Ponadto wiele uwagi autorka poświęca poetyce pisarstwa kobiecego w zakresie akcji, świata przedstawionego, tożsamości i gatunku. Praca stanowi cenny wkład w feministyczną krytykę literacką w Egipcie, a u jej podstaw leży tradycja arabskiej krytyki literackiej²⁸. Kolejna książka Nagi opublikowana została w roku 2006; w tej pracy autorka interesuje się reprezentacjami mężczyzn i kobiet w prozie. Książka nosi tytuł *Ṣurat al-rajul fi al-qaṣaṣ al-nisa'i* (Obrazy mężczyzn i kobiet w powieści); autorka zastosowała w niej metodologię wykorzystywaną w jej wcześniejszej książce, tym razem jednak w odniesieniu do reprezentacji mężczyzn w opowiadaniach współczesnych kobiet egipskich. We wstępie wyjaśnia swoje zainteresowanie obrazem męskości jako odbiciem tożsamości kobiet, wyrażając przekonanie, że „uświadomienie sobie obrazu mężczyzn – w oczach kobiet/pisarek – to pogłębienie samoświadomości”²⁹.

W najnowszej książce Sawsan Nagi, *Khawf al-kitaba: muqaraba naqdiyya li-huwiyat al-kitaba al-'adabiya 'ind al-mar'a al-'arabiya* (2013, Strach przed pisaniem: krytyczne spojrzenie na tożsamość arabskiego pisarstwa kobiet), uwaga badaczki przenosi się z twórczości pisarek egipskich na kobiecą literaturę arabską. W centrum problematyki książki znajduje się zainteresowanie powiązaniem pomiędzy konwencją literacką, tożsamością kobiet i społeczno-kulturowym kontekstem ich życia. To właśnie w tej książce bibliografia Nagi uwzględnia sporadyczne odniesienia (w szczególności w dwóch z sześciu rozdziałów) do założycielek zachodniej feministycznej krytyki literackiej, takich jak Elaine

²⁷ *Ibidem*, s. 9.

²⁸ Książka została wydana ponownie w 2002 r. w nowej, zaktualizowanej wersji pod tytułem *Al-mar'a al-miṣriya wa al-thawra: dirasat taṭbiqiya fi 'adab al-mar'a* (Egipskie kobiety i rewolucja: badania stosowane nad literaturą kobiecą).

²⁹ S. Nagi, *Ṣurat al-rajul fi al-qaṣaṣ al-nisa'i*, Kair 2006, s. 7.

Showalter, Ann Rosalind Jones oraz Maggie Humm. Znaczące jest, że pierwsza książka Nagi oparta była na jej pracy magisterskiej napisanej na Uniwersytecie Minia w Górnym Egipcie pod koniec lat osiemdziesiątych, natomiast jej późniejsze publikacje są wyborem studiów napisanych w ramach prowadzonych przez nią badań naukowych na Uniwersytecie Minia, gdzie zajmuje stanowisko wykładowczyni literatury arabskiej na Wydziale Arabistyki, będącym częścią Dar al-Ulum (Domu Nauki). Stanowisko to daje jej wiele możliwości rozbudzania wśród studentów zainteresowania pisarstwem kobiet poza egipskim centrum wpływów akademickich i kulturowych Kairu i Aleksandrii. Ponadto należy ona do nielicznego grona krytyków literackich, którzy zajmują się pisarstwem kobiet z perspektywy tradycyjnych studiów nad literaturą arabską oraz publikują w języku arabskim. I wreszcie, jej podejście krytyczne, wywodząc się z tradycyjnej arabskiej krytyki literackiej z bardzo niewielkimi wpływami zachodniej feministycznej teorii literatury, otwiera obszary dla badań porównawczych nad perspektywami krytycznymi w zakresie egipskiej i arabskiej literatury kobiecej.

Najbardziej obiecującym współcześnie projektem feministycznym w dziedzinie egipskiej krytyki literackiej zakorzenionej w studiach arabistycznych wydają się teksty krytyczne nieżyjącej już feministycznej badaczki z dziedziny arabistyki Olfat al-Rouby, wydane pośmiertnie jako książka pod zbiorczym tytułem *Balaghat al-tawşil wa ta'sis al-naw'* (2001; Retoryka komunikacji i ustanowienie gatunku). Czwarty rozdział książki nosi tytuł *An al-kitabat al-niswiya* (O pisarstwie feministycznym) i zawiera, co następuje: 1) Krótkie studium poświęcone pisarstwu Zaynab Fawwazi Labiba Hashim pod tytułem *Bidaya unthawiya lil-riwaya al-'arabiya* (1996; Kobięce początki powieści arabskiej). 2) Studium krytyczne biografii 'A'ishy Taymur autorstwa Mayy Ziyady, zatytułowane *Mayy Ziyada wa al-naqd al-nisa'i: qira'a fi kitabiha 'an 'A'isha Taymur* (1999; Mayy Ziyada i krytyka kobieca: lektura jej książki o 'A'ishy Taymur). 3) Studium nad książką Mayy Ziyady o Malak Hifni Naşif, pod tytułem *Baħthan 'an balagha nisa'iya fi kitabat al-nisa' 'ala kitabat al-nisa'* (1999; W poszukiwaniu kobiecej retoryki w kobiecym pisarstwie o kobiecym pisarstwie). Te trzy studia niosą wiele wymiarów, jako że z jednej strony oferują nowe odczytanie historii literatury arabskiej, ustanawiając w niej miejsce dla kobiety, a z drugiej kierują uwagę krytyczną ku dziełom literackim i krytycznym pionierskim pisarek arabskich. Odkrywając prace krytyczne Mayy Ziyady, al-Rouby jawi się jako innowatorka ustanawiająca nowy trend w obrębie studiów arabistycznych w Egipcie – określa go, wprowadzając pojęcie „balaghat al-nisa'” (retoryka kobieca) w ramach „kitabat al-nisa' 'ala kitabat al-nisa'” (kobięce pisarstwo o kobiecym pisarstwie).

Projekt Olfat al-Rouby nie ogranicza się do okresu historycznego, w którym przypada początek pisarstwa kobiet w Egipcie, ale rozciąga się także na czasy późniejsze, aż do teraźniejszości. Jej książka w ostatnim rozdziale zawiera dwa studia krytyczne nad współczesną literaturą kobiecą: dotyczą one powieści May Telmissany *Dunyazad* (1997) oraz zbioru opowiadań Nory Amin *Halat al-ta'aţuf*

(1998; Przypadki współczucia). W swoim artykule „*Dunyazad*”: *riwayat May al-Telmissany wa kitabat al-nisa'* (1998; „*Dunyazad*”: Powieść May al-Tilmissany i pisarstwo kobiet), al-Rouby przedstawia feministyczną analizę, sytuującą Telmissany w obrębie tradycji świadomego pisarstwa kobiet, od Labiby Hashim poprzez Mayy Ziyadę, aż do dnia dzisiejszego. Zainteresowania Al-Rouby skupiają się na postaciowaniu kobiet w powieści, przedstawieniu kobiecej percepcji i doświadczenia kobiety przeżywającej ciążę, narodziny i śmierć. Podkreśla ona ponadto złożone związki pomiędzy autorką a narratorką w procesie pisania. Podejmując kwestię gatunku, al-Rouby dochodzi do wniosku, że *Dunyazad* nie wpasowuje się w ustalone konwencje literackie, lecz wyznacza narodziny nowego gatunku, nadal w procesie rozwoju, będącego dziełem nowego pokolenia kobiet pisarek³⁰. W studium „*Ḥalat al-ta'aṭuf*” *wa kitabat al-taḥarrur 'ind Nora Amin* (1999; „*Ḥalat al-Ta'aṭuf*” i pisarstwo wyzwolenia Nory Amin) al-Rouby zajmuje się ideą wyzwolenia oraz jej manifestacjami w twórczości Nory Amin. Skupia się szczególnie na istotnej sprzeczności pomiędzy wyidealizowanymi uczuciami kobiecymi a gorzką rzeczywistością i wskazuje w ten sposób drogę ku obudzeniu świadomości społeczeństwa, które jest opresyjne zarówno dla mężczyzn, jak i dla kobiet. Zajmuje się także techniką narracyjną Amin, charakteryzującą się dominacją narratora w tekście oraz wykorzystaniem metody narracji w drugiej osobie, odzwierciedlającej opowiadany podmiot, który jest jednocześnie obecny i nieobecny, indywidualny i zbiorowy. Tym samym feministyczna twórczość krytyczna al-Rouby, w swej skromnej postaci, pozostawia znaczący ślad na drodze rozwoju arabskiej literatury kobiecej. Jej spojrzenie na „pisarstwo kobiece” i „retorykę kobiecą” oraz „kobiece pisarstwo o kobiecym pisarstwie” stanowi podwaliny rozwoju szkoły arabskiej krytyki feministycznej.

Wnioski

Przybliżywszy najbardziej znaczące głosy egipskiej krytyki feministycznej, z uwagą skierowaną ku kobiecej literaturze arabskiej, chciałabym w podsumowaniu odnieść się do trzech tomów „Encyklopedii pisarek arabskich”, wydanej w języku arabskim w 2003 r., a w roku 2008 opublikowanej w języku angielskim, w jednym tomie zatytułowanym *Arab Women Writers: A Critical Reference Guide, 1873–1999*. W oryginalnej wersji arabskiej to studium encyklopedyczne ukazało się w trzech tomach pod tytułem *Mawsu'at al-katiba al-'arabiya* (Encyklopedia pisarek arabskich). Tom pierwszy obejmuje pisarstwo kobiet w Libanie i Egipcie, tom drugi dotyczy twórczości kobiet w Syrii, Iraku, Palestynie i Jordanii, natomiast trzeci tom poświęcono pisarstwu kobiet w regionie Maghrebu, krajach Zatoki Perskiej oraz w Sudanie i Jemenie.

³⁰ O. Al-Rouby, *Balaghat al-tawṣil wa ta'sis al-naw'*, Kair 2001, s. 481.

Oprócz danych encyklopedycznych ostatni z tomów zawiera wyczerpującą bibliografię arabskiej literatury kobiecej, począwszy od XIX w., a także literatury tworzonej przez arabskie kobiety piszące w języku zarówno angielskim, jak i francuskim. Książka jest znacząca ze względu na sposób, w jaki łączy metodologie zachodnie i arabskie w zakresie historycznego i krytycznego czytania twórczości literackiej kobiet. Sam fakt, że ukazała się ona w dwóch wersjach, arabskiej i angielskiej, otwiera dalsze możliwości ustanowienia tradycji arabskiej literatury kobiecej, a także szkoły arabskiej krytyki feministycznej – owocu interakcji pomiędzy teorią feministyczną a studiami arabistycznymi oraz między historią arabskiego feminizmu i doświadczeniem życia społecznego.

I wreszcie, wnikliwy ogląd korpusu tekstów krytycznoliterackich na temat arabskiej literatury kobiecej pozwala odnaleźć kilka znaków, sugerujących pojawienie się szkoły arabskiej feministycznej krytyki literackiej, obejmującej teksty pisane po angielsku z perspektywy zachodniej teorii feministycznej oraz studiów arabistycznych, jak również prace tworzone w języku arabskim, wytyczające ścieżki w studiach nad literaturą arabską. Te wysiłki krytyczne obejmują następujące przedsięwzięcia: 1) próbę prześledzenia genealogii arabskiej literatury kobiecej, ze szczególnym naciskiem na początek XX w. jako okres naznaczony aktywną i rosnącą obecnością kobiet arabskich na scenie kulturalnej i literackiej; 2) łączenie różnego stopnia podejść feministycznych i genderowych w lekturach kobiecej literatury arabskiej; 3) badanie arabskiej literatury kobiecej w odniesieniu do formy i treści: jej „retoryki” i „poetyki”, splotu problemów genologicznych i genderowych, formowania tożsamości; 4) wykorzystanie perspektywy interdyscyplinarnej w interpretacjach i problematyzacjach teoretycznych arabskiej literatury kobiecej; 5) kontekstualizację arabskiej literatury kobiecej, łączącą tekst z kontekstem społeczno-historycznym, politycznym i kulturowym. Na zakończenie chciałabym zwrócić uwagę na fakt, że anglo-amerykańskie ramy oraz arabskie wzorce nie występują jako binarne przeciwstawieństwa, ale okazjonalnie przenikają się, a dodatkowo stanowią także wzajemne uzupełnienie i dają nadzieję na rozwój szkoły arabskiej krytyki feministycznej.

Tłum. Anna Bielska

BIBLIOGRAFIA

- Abouelnaga Shereen, *Aṭifat al-ikhtilaf: qira'a fi kitabat niswiya*, Kair 1998.
Abouelnaga Shereen, *Nisa'i 'am niswi?* Kair 2002.
Abouelnaga Shereen, *Mafhum al-waṭaredn fi fikr al-katiba al-'arabiya*, Bejrut 2003.
Abouelnaga Shereen, *Women in Revolutionary Egypt: Gender and the New Geographics of Identity*, Kair 2016.
Al-'Assal Zaynab, *Al-naqd al-nisa'i lil-'adab al-qaṣaṣi fi miṣr*, Kair 2008.

- Al-Rouby Olfat, *Bidaya unthawiya lil-riwaya al-'arabiya*, [w:] eadem, *Balaghat al-tawşil wa ta'sis al-naw'*, Kair 2001, s. 395–397.
- Al-Rouby Olfat, *Bahthan 'an balaghat al-nisa' fi kitabat al-nisa' 'ala kitabat al-nisa'*, [w:] eadem, *Balaghat al-tawşil wa ta'sis al-naw'*, Kair 2001, s. 445–476.
- Al-Rouby Olfat, *Mayy Ziyada wa al-naqd al-nisa'i: qira'a fi kitabiha 'an 'A'isha Taymur*, [w:] eadem, *Balaghat al-tawşil wa ta'sis al-naw'*, Kair 2001, s. 399–444.
- Al-Zayyat Latifa, *Min şuwar al-mar'a fi al-qişaş wa al-riwayat al-'arabiya*, Kair 1989.
- Arab Women Writers: A Critical Reference Guide, 1873–1999*, red. Ashour Radwa, Ferial Ghazoul, Hasna Reda-Mekdashy, Kair–New York 2008.
- Elsadda Hoda, *Gender, Nation, and the Arabic Novel: Egypt 1892–2008*, Edinburgh–Syracuse 2012.
- Feminist Literary Critics and Theory. A Handbook of Literary Feminisms*, red. Shari Benstock, Suzanne Ferris, Susanne Woods, Oxford 2002.
- Gindi Hoda, *Feminist Literary Critics*, Kair 1986.
- Humm Maggie, *Gender*, [w:] *The Dictionary of Feminist Theory*, Columbus 1990.
- Humm Maggie, *Feminist Literary Theory*, [w:] *Contemporary Feminist Theories*, red. Stevi Jackson, Jackie Jones, Edinburgh 1998, s. 194–212.
- Ibrahim Nabila, *Dhat al-himma fi al-qarn al-'ashrin: yawmiyat*, Kair 2015.
- Ibrahim Nabila, *Sirat al-amira dhat al-himma: dirasa muqarina*, Kair 1968.
- Lerner G, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-seventy*, New York–Oxford 1993.
- Lieske Pam, *Gender*, [w:] *Encyclopedia of Feminist Literary Theory*, red. Elizabeth Kowaleski-Wallace, London–New York 2009.
- Nagi Sawsan, *Al-mar'a fi al-mir'a: dirasa naqdiyya lil-riwaya al-nisa'iya fi mişr (1888–1985)*, Kair 1989; wydanie poprawione: *Al-mar'a al-mişriya wa al-thawra: dirasat taţbiqiya fi 'adab al-mar'a*, Kair 2002.
- Nagi Sawsan, *Şurat al-rajul fi al-qaşaş al-nisa'i*, Kair 2006.
- Nagi Sawsan, *Khawf al-kitaba: muqaraba naqdiyya li-huwiyyat al-kitaba al-'adabiya 'ind al-mar'a al-'arabiya*, Kair 2013.
- Seelinger Trites Roberta, *Waking Sleeping Beauty: Feminist Voices in Children's Novels*, Iowa City 1997.
- Shaaban Bouthaina, *Voices Revealed: Arab Women Novelists, 1898–2000*, London 2009.
- Showalter Elaine, *Toward a Feminist Poetics*, [w:] *The New Feminist Criticism Essays on Women, Literature, and Theory*, red. Elaine Showalter, New York 1985, s. 125–143.

Taylor Susan, *Difference*, [w:] *Encyclopedia of Feminist Literary Theory*, red. Elizabeth Kowaleski-Wallace, London–New York 2009.

Valassopoulos Anastasia, *Contemporary Arab Women Writers: Cultural Expression in Context*, London–New York 2007.

Zeidan Joseph, *Arab Women Novelists: The Formative Years*, Albany 1995.

Ziyada Mayy, *A'isha Taymur: sha'irat al-ṭali'a*, Bejrut 1983.

Ziyada Mayy, *Baḥithat al-badiya: dirasa naqdiyya*, Bejrut 1982.

Ziyada Mayy, *Warda al-Yaziji*, Dar nawfal, Bejrut 1980.

ABSTRACT

Towards Arab Feminist Literary Criticism: Western Frameworks and Arab Paradigms

This study traces the development of Arab feminist literary criticism by identifying and categorising the most prominent studies on Arab women's writing in Anglo-American academia and in Egypt. It is divided into four parts: "Gender and Literature," "Feminist Literary Criticism," "Literary Theory and Arab Women's Writing," and "Feminist Literary Criticism in Egypt." The paper charts a history of feminist criticism in Arab literary studies and aims to encourage investigation of Arab women's literature and the establishment of a school of Arab feminist literary criticism.

KEY WORDS: feminist literary criticism, Arabic studies, women's writing, Egypt

SŁOWA KLUCZOWE: krytyka feministyczna, arabistyka, pisarstwo kobiece, Egipt